

I. DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN GÜNDELİK HAYATINDAN KESİTLER

Alev GÖZCÜ*

Öz

I. Dünya Savaşı İttifak Devletleri ve İtilaf Devletleri arasında 1914-1918 yılları arasında gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu İttifak grubu savaşı kaybetti. Bu büyük savaş sonrasında dünyanın siyasi haritası değişti. Kadim İmparatorluklar yıkılırken; onların sınırları üzerinde yeni devletler ortaya çıktı. Bu sürecin her aşaması farklı coğrafyalarda yaşayan toplumlar açısından son derece sancılı oldu. Savaşın geçtiği her coğrafyada hem cephede hem de cephe gerisinde insanlar; ölüm, hastalık, sakatlık, hayat pahalılığı, açlık... vb. sorunlarla başa çıkmaya çalıştı. Osmanlı Devleti de girdiği bu son savaşta maddi ve manevi tüm unsurlarını savaşa seferber etti. Devlet, askeri ve sivil vatandaşlarıyla koşulları son derece ağır bir sınava tabi tutuldu. Ülkede bozulan ekonomiyle birlikte sosyal hayatta bir çözümlüş ortaya çıktı. Savaş yıllarında en temel tüketim maddelerinin temin edilmesi halk için neredeyse imkansız hale geldi. Ekonomik koşulların ağırlığı toplumun değerlerinde erozyon yaşanmasına neden oldu. Savaşla birlikte yaşamak özellikle de sade insan için son derece zor bir hal aldı.

Bu makalede özellikle I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı toplumunun gündelik yaşamda karşılaştığı sorunlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Savaş, Açlık, Buhran, Hayat Pahalılığı.

ASPECTS OF DAILY LIFE FROM FIRST WORLD WAR AND OTTOMAN EMPIRE

Abstract

The First World War took place in 1914-1918 between the Central Powers and the Allied Powers. Including also the Ottoman Empire, the group of Central Powers lost the war. The political map of the world was changed following this big war. While the ancient empires were declined, new countries were established on their lands. Every phase of this process was very painful for the societies living on different geographies. On every geography touched by the war, the people tried to deal with problems such as death, diseases, disabilities, high cost of living, hunger, etc. both on the front line and behind the front. The Ottoman Empire also used its every material and nonmaterial means during this war which was its last war. The empire was subjected to a very severe war with its army and private citizens. The disorganization

* Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
(alev.gozcu@deu.edu.tr).

appeared in the social life in addition to the damaged economy. It became almost impossible of the people to find the most basic consumption goods during the war. The severity of the economic conditions caused erosion in the values of the society. Living together with the war became an extremely difficult occupation particularly for the common people.

This article will particularly dwell on the problems encountered in daily life by the Ottoman society during the First World War.

Keywords: War, Hunger, Depression, High Cost of Living.

Giriş

Savaş, insanlık tarihi kadar eski olup, tarihin şekillenmesinde başat aktörlerden birisidir. Neilberg'in ifade ettiği gibi; teknolojiler değişir, liderler değişir. Hatta savaşın kendisi de değişir. Ancak onun dünya tarihinde oynadığı önemli rol, her zaman devam eder. Savaşlar uzun süreçte toplumların temel yapılarını dönüştürebildikleri gibi bunun yanı sıra; *"kısa zaman dilimlerinde dinamik değişimler"* ortaya koyarlar¹.

Osmanlı Devleti'nin "Harbi Umumi", Batılıların "The Great War" dedikleri ve 1914'de başlayan 1918'de sona eren bu büyük savaşın etkileri, aradan geçen bir yüzyılın ardından güncelliğini korumaktadır. 1939 yılında başlayan ikinci büyük çatışmaya bakan tarihçiler bunun aslında yeni bir savaş olmaktan çok 1918'den geriye kalan sorunların yeni bir tezahürü olduğu kanısına vardılar. Bu kanı 1914-1918 arasındaki çatışma sürecinin "I. Dünya Savaşı", 1939 -1945 arasının ise "II. Dünya Savaşı" olarak isimlendirilmesine neden oldu.

Çalışmamızın konusu olan ilk çatışma sürecinin bir dünya savaşı olarak anılmasının pek çok nedeni olmakla beraber, en çarpıcı değerlendirmelerden birini yapan İlber Ortaylı, bu süreçte *"daha evvel savaşı görmeyen insanların savaşın içine düştüklerini, evlerinde oturan kadınların dahi fabrikalara sevk edilerek çalışmak zorunda kaldıklarını"* belirtmektedir². Bilimin ve teknolojinin verileri bu savaşta ciddi bir biçimde kullanıldı³. Bu savaşın, önceki savaşlara vurgu yapmadan "The Great" olarak adlandırılmasının nedeni, savaşın yayıldığı geniş coğrafya ve sonraya bıraktığı derin etkilerle ilgilidir. Dört yıldan fazla bir süreyi kapsayan bu savaşa, dahil olan her devletin savaştan etkilenme derecesi birbirinden farklı oldu. Osmanlı Devleti açısından savaş, diğer pek çok devlete göre daha ağır bir şekilde yaşandı. Devlet savaşa bir çok cephede dahil oldu. Bu durum zaten batmakta olan imparatorluğun çöküşünü hızlandırdı. Eldeki imkanların azlığı yüzünden savaşan ordu oldukça ağır şartlar altında mücadele etmek zorunda kaldı.

1 Michael S.Neilberg, *Savaş*, (Çev: Mehmet Tanju Akad), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011, s.3

2 İlber Ortaylı, "100. Yılında Birinci Cihan Harbi", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yay., Ankara, 2014, s.13.

3 J.M. Roberts, *Dünya Tarihi 18. Yüzyıl ve Sonrası... II. Cilt*, (Çev: İdem Erman-Tansu Akgün), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2013, s.869.

I. Dünya Savaşı, Avrupa'da yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal olayların bir sonucu olarak ortaya çıktı. 19. yüzyılın sonundan itibaren etkin bir güç haline gelen Alman İmparatorluğu, Avrupa Kıtası'ndaki güç dengelerini değiştirerek, emperyalist güçler arasında çıkar çatışmalarına neden oldu. Başta İngilizler olmak üzere sanayileşmiş büyük devletler, Almanya'nın bu yükselişinden ve onun yeni bir emperyalist devlet olarak, çıkar savaşlarından pay istemesinden rahatsız oldular. Ancak büyük devletlerarasında yaşanan bu güç rekabeti önlenemez bir yola girerek, dünyanın üç kıtasında dört yıl devam eden bir çatışmaya neden oldu. Birinci Dünya Savaşı, Avusturya Macaristan İmparatorluğu Veliahtı Ferdinand'ın 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'da bir Sırp tarafından suikast sonucu öldürülmesiyle başladı⁴. Savaşın başında Avusturya İmparatorluğu için Sırp düşmanlığı toplumda tüm sosyal sınıflar arasındaki statü farkını kaldıran ortak payda oldu. Sadece sosyal sınıflar da değil üstelik her yaş grubundan imparatorluk mensubu için Sırp düşman olarak kabul edildiler. Hatta Avusturya İmparatorluğu savaş için hazırladığı pek çok propaganda malzemesinde, çocukların da Sırp düşmanı olarak gösterildiği görseller hazırladı⁵.

Birinci Dünya Savaşı etkileri, sonuçları ve savaşan tarafların muharip gücü açısından değerlendirildiğinde, o güne kadar dünyanın tanık olduğu en büyük savaştı. Birinci Dünya Savaşıyla birlikte dünya savaş tarihinde de yeni bir dönem başladı ve topyekûn savaş kavramı belleklere yerleşti. Pek çok ülke, ordularını bu savaşa seferber etti. Bu ülkelerden biri de Osmanlı Devleti'yd. Savaş boyunca pek çok cephede savaşan devlet, milyonlarca insanını bu savaş için askere almış, onları muharip güç olarak cephelerde kullanmıştı.

Savaş başladığında, birçok ülkede kamuoyu, savaşın çok uzun süreceğini düşünmüyordu. Genel beklenti, savaşın ilk çıktığı mevzilerde sınırlı kalacağı, yayılmayacağı; bu çarpışmaların da birkaç ayda sona ereceği yönündeydi. Öyle ki savaşa katılan ülkelerin askerinin en geç 1914 yılının "Christmas"ında evde olacakları düşüncesi vardı⁶. Bu düşünce genel bir iyimser yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkmıştı⁷. Bunun yanı sıra savaşa katılan tüm taraflar kendi devletlerinin ve uluslarının savaşı kazanacağına inandıkları bir moral üstünlüğü içindeydiler. Bu moral gücüne sahip her ulus zaferi göğüsleyeceğinden şüphe dahi duymuyordu. Buna karşın savaşa dâhil olan "subayların çok azı uzun sürecek, sanayileşmiş bir savaşın gerçekleriyle başa çıkmaya" tam olarak hazır durumdaydı⁸. Avrupa'da savaşın ilk "Christmas"ta biteceğini düşünerek orduda görevlendirilmiş askerlerin pek çoğu bir daha "Christmas"ı hiç göremediler. Birçok kesim savaş istemiyordu. Özellikle finans çevreleri, para

4 *Savaştaki İmparatorluklar 1911-1923*, Derleyen: Robert Gerwarth/Erez Manela (Çev: Gül Çağalı Güven)İletişim, 2016, İstanbul, s.141.

5 Josef Rietveld, *1914-1918 in Bildern-en pictures-en images-per immagini*, Viyana,2013, s.14.

6 *A.g.e.,s.14.*

7 Duncan Hill, *The Great War A Pictorial History*, Atlantic Publishing, U.K,2013,s.19.

8 Neilberg, *a.g.e.,s.102.*

uzmanları, bankacılar gibi meslek grupları, kendi iş durumlarının daha olağan biçimde devam etmesi için, savaşın bir an önce bitmesini istiyorlardı. Savaşla birlikte ticaret hacmi gerilediğinden pek çok ülke, ordularının gereksinimlerini karşılayamayacak bir duruma düştü⁹.

Savaşan ordular, kendi askerinin gıda gereksinimini yeterli ve düzenli oranda sağlama gereğini duyarlar. Bu nedenle düzenli olarak gıda elde edebilecekleri bir hinterlanda sahip olma zorunluluğu vardır. Gıdanın, üretim alanlarından sağlıklı biçimde cephelere artırılması gerekir. Bu nedenle ulaştırma hizmetinin yapılacağı yollar güven içinde olmalıdır. Taşınan gıdanın belli yerlerde depolanması ve buralarda bozulmadan, sağlıklı biçimde saklanması gereklidir. Bu yapılabildiğinde orduya bağlı kuvvetleri sağlıklı biçimde beslemek mümkün olabilir ve ordunun savaşma yeteneği artar. Ancak I. Dünya Savaşı başladığında savaşan devletlerin çoğu uzun soluklu bir savaşı yürütecek durumda değildi. Savaşın kısa sürede biteceği düşüncesi yüzünden uzun süreli seferberlikler uygulanmamış, olası cephelerde kullanılmak üzere, oralara yakın yerlerde silah, erzak ve gıda yığınağı yapılmamıştı. Bu amaçla, normal uygulamaların dışında, savaşa dönük olarak çalışacak bir iase örgütlenmesi de gerçekleştirilmemişti. Savaş içinde değişen koşullar nedeniyle, pek çok ülkede yoğun bir yoksullaşma kendini gösterdi. Bu yoksullaşma, üretim süreçlerinin azalması nedeniyle, belli mekanlarda ve belli kesimlerle ilgili olarak yetersiz beslenme sorunlarının ortaya çıkmasına neden oldu.

Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaşı

Osmanlı Devleti için aralıksız devam eden ve aynı zamanda onun sonunu hazırlayan savaş süreci 1911 yılında Trablusgarp ile başladı. Hemen ardından Balkan Savaşları patlak verdi ve 1912 ve 1913 yılları boyunca bu savaşın etkileri devam etti. Osmanlı Devleti ansızın kendini içinde bulunduğu Balkan Savaşları'nda Avrupa'daki topraklarının önemli bir bölümünü kaybetti.

Osmanlı Ordusu'nun Balkanlardaki yenilgisinde askerinin moralsizliği ve savaşa hazırlıklı olmamaları etkili oldu. Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan Birleşik Balkan Kuvvetleri neredeyse Osmanlı Devleti'nin iki katı olup, Osmanlı hazır olmadığı bu savaşta aynı anda birden fazla cephede savaşmak durumunda kaldı¹⁰. "1911 ve 1912'de, Balkan devletleri Osmanlı İmparatorluğunun can çekişen bedeninin başına üşüşmüştü"¹¹.

Aslında bu süreç sadece Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmeden önceki son on bir yılın başlangıcıdır. Türkler için savaş neredeyse yemek içmek kadar olağanlaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına ve Cumhuriyet

9 Margaret MacMillan, *Barişa son veren Savaş*, (Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Alfa Yay., İstanbul, 2014, s.916.

10 MacMillan, *a.g.e.*, s.692.

11 *A.g.e.*, s.699.

Türkiye'sinin kuruluş sürecine tanıklık eden Ali Cevat Borçbakan¹² hatıratında savaşla ilgili şunları yazmıştır:

"Ben kendimi bildim bileli devletimiz, sorunlardan kurtulamadı. Yunan Savaşı, Yemen İsyanı, Dürzi Olayı, Rumeli Olayları, Ermeni İsyanı, Arabistan, Arnavutluk, Girit, Makedonya, Teselya, zavallı Türk milletinin mezarı olmuştur. Memleketimiz Doğu Rumeli, Bosna- Hersek, Kosova, Manastır, Selanik, Trablusgarp, vilayetleri ile Fizan ve Bingazi sancakları, Cezayir-i Bahri Sefid(Akdeniz), Yemen, Hicaz, Musul, Suriye, Beyrut, Basra, Bağdat, Halep kaybedilmiş; bugün elimizde Anadolu dediğimiz parça kalmıştır¹³."

Osmanlı Hükümeti, bunca mücadeleyi ve çatışmayı yaşadıkdan sonra son savaşına hazırlanmak üzere 21 Temmuz 1914'te seferberlik ilan etmişti. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin son savaşı olan I.Dünya Savaşı'nı yaşayanlar arasında, Osmanlı aydınlarının bir kısmının yoğun eleştirilerine uğrayan II. Abdülhamit ve onun padişah olduğu dönem dahi aranır olmuştur:

"...Kessem hiçbir vakit Hüddadan ümidi, çok sürmez inşallah bu devri Hamidi' mısraları geldi. En büyük mağduru, en büyük düşmanı olduğum halde zamanında savaşız geçen günlerimiz için koca sultanı takdire başladım. Büyük adammış, tarih de bir gün bu fikrimi tasdik edecektir. Fakat aradan bir elli yıl geçmesi lazımdır. Ne mutlu elli yıl sonra sağ kalıp da, bu satırları okuyanlara¹⁴."

1913 yılında Türkiye'de bulunan ve Anadolu'nun değişik yerlerini ziyaret eden bir yabancının, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ülkenin ve halkın içinde bulunduğu duruma ilişkin tespitleri çok çarpıcıdır:

"Burada insanlar yokluğun ve sefaletin akıllara sığmayacak boyutlarını yaşıyorlar. Lüks, rahat ve konforlu yaşam hakkında ne bilebilirler? Her şeye rağmen kaderlerinde olanı çekmeye razılar; burayı, yani yurtlarını terk edip, kendilerine başka bir hayat aramıyorlar. Bu kurak toprakları, cehennem ateşiyle yakıp kavuran güneşin yakınlığını bırakıp gitmiyorlar. Doğup büyüdükları topraklarına ihanet etmiyorlar... Ah, sen her zaman elindekiyle yetinebilen, Türk insanı! Bu ülkenin senden daha sadık

12 Ali Cevat Borçbakan, 1876'da Bursa'da doğmuştur. Ailesi Batum'dan Bursa'ya göç etmiştir. Ali Cevat Bey, İstanbul'da Tıp öğrenimi görmeye başlamış ancak öğrenimini tamamlayamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasına neden olan şey O'nun "hürriyetçi bir eylem içinde yer aldığı suçlaması" olmuştur. Fizan'a sürgüne gönderilmiştir. Bir haftalık sürgün döneminden sonra Trablusgarp Adliyesinde çalışmaya başlamıştır. Daha sonrada Duyun-u Umumiye'nin "Trablusgarp Sahillerin Balık Vergisi Katipliğinin"de çalışmıştır. Söz konusu kurum bünyesinde birçok kademe görev yapan Ali Cevat Bey, görevi gereği ülkenin farklı yerlerinde bulunmuştur. Kendisi sürgüne gönderildiği 1897 yılından 1924 yılına kadar geçen dönemi yazdığı hatıralarında önemli ayrıntılarıyla yer vermiştir. Ali Cevat Bey'in Osmanlı Devleti'nin son günlerine ve I.Dünya Savaşı'na ilişkin çarpıcı bilgilerin yer aldığı hatıraları Saime Yüceer tarafından 2005 yılında yayımlanmıştır. Bkz: *Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları*(Yayına Haz: Saime Yüceer), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2005. Bu bilgiler Samie Yüceer tarafından yayına hazırlanan hatıratın giriş kısmından alınmıştır. A.g.e. s.IX-XI.

13 Borçbakan, a.g.e., s.73-74

14 A.g.e., s.62.

*vatandaşı olabilir mi?*¹⁵

10 Ağustos'ta 1914'te Osmanlı Devletine sığınan ve Türk donanmasına dahil olan Alman savaş gemileri Göben ve Breslau, Enver Paşa'nın onayıyla Karadeniz'e açılıp Rus limanlarını bombalayınca, 2 Kasım 1914'de Çarlık Rusya'sı Osmanlı Devletine savaş açtı. Böylece Osmanlı Hükümeti Maliye Bakanı Cavit ve Ticaret ve Ziraat Bakanı Süleyman Büstani diğer bazı bakanların kabineden çekilmesine rağmen savaş girmiş oldu. Osmanlı devlet adamları, "İmparatorluğun parçalanması ve yabancı denetimine girmesini" engellemenin bir yolu olarak "Büyük Savaşa" girme kararı aldılar¹⁶. Devletin olanakları son derece sınırlı, ordusu moralsiz ve halkı fakirdi. Suraiya Faroqhi'nin de belirttiği gibi "ardı ardına devam eden savaşlar Osmanlı maliyesini büyük zarara uğrattığı gibi sıradan insanların geçim kaynaklarının da kesilmesine, hükümetin, savaşın sürdürülebilmesi için gerekli borcu vatandaşlarından¹⁷" temin etmek gibi girişimlerde bulunmasına dahi neden oldu.

Osmanlı Devleti'nin bu büyük savaşta olanakları sınırlıydı. Ruslar, Doğu'yu kuşatmıştı. Denizden asker gönderme imkanı yoktu. Kara yolu kullanım için elverişsizdi. Demiryolunun son istasyonu ise Ankara'ya kadar gidebiliyordu. Bağdat demiryolu ise henüz Toroslari ve Amanoslari aşamamıştı. Halep- Hicaz demiryolu ise oldukça dar bir hattan ibaretti. Osmanlı Devleti'nin bu şartlar içinde savaşa girmesi aslında bir nevi hayalperestlik kabul edilebilir. Ancak Almanların kısa sürede düşmanları yeneceği düşüncesi savaşa girme kararı alan yetkililerin hayallerini süslüyordu. İttihat Terakki'nin bir numaralı ismi, Savaş Bakanı Enver Paşa'nın umudu Almanya idi¹⁸.

Savaşın Topluma ve Gündelik Yaşama Yansıması

Savaşın gerçekleştiği 1914-1918 yılları arasında, yaklaşık olarak 10 milyon asker ve 7 milyon sivil hayatını kaybetti¹⁹. O tarihte Osmanlı Devletini yönetenler son savaşları olduğundan habersiz, büyük umutlarla girdikleri Harbi Umumi'den elleri boş ayrıldılar. Savaş, yaşandığı hemen her yerde, en çokta sokaktaki sade insan ve onun yaşamı üzerinde silinmez izler bıraktı. Bu durum yıkılmakta olan ve son savaşını yapan Osmanlı Devleti için de böyleydi. Büyük Savaşla birlikte savaşa giren bütün ülkelerde gündelik yaşam alt üst oldu. Savaşa giren ülkeler kadar tarafsız olanlarda da gündelik yaşantıda savaşın sarsıcı etkisini hissettiler. Bunun en önemli nedeni de tarafsız devletlerin, savaşan ülkelerle olan ekonomik ilişkileriydi²⁰.

15 Bela Horvath, *Anadolu 1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010, s.71.

16 Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s.4.

17 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012, s.122.

18 Falih Rifki Atay, *Çankaya*, Pozitif Yay., İstanbul, 2004, s.87.

19 Rietveld, *a.g.e.*, s.14.

20 Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s.457.

I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri en açık bir biçimde kadınlar ve çocuklar üzerinde görüldü. Savaşla birlikte dul kalan kadınlar, ailelerin geçimlerinden birinci derece sorumlu hale geldiler. Savaşa giren pek çok ülkede kadınların çalışma yaşamına zorunlu olarak dahil edilmeleri söz konusu oldu. Kadınlar bir yandan çalışma yaşamında ortaya çıkan üretim açığını kapatmaya çalıştılar diğer yandan da evde ailenin sorumluluğunu tek başına üstlenmek zorunda kaldılar.

Cephe gerisinde kalan kadınlar, çoğu yerde erkeklerin yaptıkları işleri de yaptılar. Ailenin bakımı, korunması, geçimi, işesi vb. pek çok konuyla kadınlar ilgilendiler. Çoğu zaman kadınlar belediye kapılarında çocuklarıyla birlikte aç ve perişan bir halde feryat ederek vesika ekmeği almayı beklediler²¹. Kadınlar kadar savaştan etkilenen bir başka toplum kesimi ise hiç şüphesiz çocuklar oldu. Savaş yüzünden çocuklar da aç, sefil ve en önemlisi de yetim kaldılar. Savaş, toplumsal dengeleri alt üst etti. Bunun en önemli nedeni seferberlikle beraber erkek nüfusun büyük ölçüde silahlı altına alınması ve savaş sırasında erkek nüfusun daha fazla kayıp vermesinden ileri geliyordu. Böylece cinsiyetler arasındaki nüfus dengesi bozulmuş, milyonlarca genç insan cephelerde ölmüştü. Nüfus dengesinin bozulmasında ve nüfusun geriye gitmesinde bir de doğum oranlarındaki azalmalar etkili oldu²².

Osmanlı Devleti'nin tüm kurumları gibi savaşla birlikte toplumsal ahlak da çöküntüye girmişti. Savaşın yaratmış olduğu gelir dağılımı dengesizliği, bütün kesimleri hızla sefaletle sürüklerken; bu sefalet değerler yozlaşmasını da yaratmıştı. Bu tabloda sadece küçük bir kısım karlı çıkarak savaşı kendileri için bir avantaja çevirdi. İstanbul'da yeni savaş zenginleri için son derece canlı bir yaşam belirdi²³. Savaşla birlikte birçok evde, erkeklerin cepheye gönderilmesi sebebiyle "maîşiyet değirmenin suyunun" kesildiğini söyleyen Zafer Toprak, bu durumun cephe gerisinde kadınlar için bir ahlaki çöküntüyü getirdiğini belirterek, "Savaşa erkek cephede, kadın kaldırımında kırılıyor"²⁴ ifadelerinde bulunmaktadır. Savaş zamanında yaşanan karaborsa ve kıtlık gibi olumsuzluklar yüzünden en varlıklı ailelerin bile aç kalma korkusu yaşadığı görülmektedir. Hayatta kalabilmenin güçleştiği savaş günlerinde ister zengin isterse fakir olsun toplumun her kesiminde ahlaki çöküntü, buna bağlı olarak hırsızlık ve fuhuş yaygınlaşmıştı. Memurlar da aldıkları maaşla geçinemediklerinden, geçimlerini sağlayabilmek için çevrelerini çeşitli vesilelerle soymaya başlamışlardı²⁵. Üstelik bu durum sadece İstanbul'a özgü de değildi. Savaşın yaratmış olduğu geçim sıkıntısı yüzünden ülkenin her yerinde benzer vakalar ortaya çıkmıştı. Ülkede adeta bir kıtlık ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak hırsızlık, eşkıyalık, genel ahlak da bozulmalar meydana

21 Borçbakan, a.g.e., s.60.

22 Şener, a.g.m.,s.361.

23 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul,2012,s.544-546.

24 A.g.e.,s.546.

25 *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*,(Derleyen, Metin Özata) , Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay.,Ankara,2009 ,s.138

gelmişti. Savaş yıllarında fuhuşun yaygınlaşmasıyla birlikte buna bağlı birçok hastalıkta kendini görülmeye başlanmıştı²⁶.

Savaşın yaratmış olduğu olumsuzluklar her yere sirayet etmişti. Doğu'da işgale uğrayan yerlerden halk daha güvenli gördüğü başka kentlere göç etmeye başlamıştı. Göçün yaratmış olduğu karmaşa da sosyal hayatı üzerinde derin tesirler yaratarak gündelik yaşamı adeta felç etmişti. Ülkede asayiş ortadan kalkmış ve cephelerden kaçan askerlerle jandarmalar arasında yaşanan çatışmada halk daha fazla zarar görmüştü. Eşkiyalık asker kaçakları arasında bir çeşit meslek olmuştu. Bu tabloda kargaşanın yaşandığı yerlerin başında daha fazla göç almaya başladığı için Orta Anadolu gelmekteydi. Ülkedeki kargaşa, bir yandan iç göçler yüzünden diğer yandan dış göçler yüzünden son derece belirgin bir hal almıştı²⁷. Özellikle cephelere giden yollarda, durum daha da vahimleşmişti. Bir yandan asker kaçaklarının yarattığı kargaşa diğer yandan açlıktan ölen insanlar ülkenin içinde bulunduğu tablonun bir göstergesiydi. Savaş sırasında birçok cephede görev yapan Mustafa Kemal Paşa, Silvan'dan Bitlis'e hareket ettiği sırada yol güzergahı üzerinde söz konusu olumsuzluklara tanıklık etmişti. Mustafa Kemal Paşa, gözlemlerine dayalı olarak kaleme aldığı günlüklerinde, çocukların içinde bulunduğu üzücü durum hakkında çok net ifadelerde bulunur:

"9 Kasım 1916

Ziyaret Veyselkarani'den hareket olundu... Yollarda birçok muhacir gördük, Bitlis'e avdet ediyorlar. Cümlesi aç sefil, ölüme mahkum bir halde 4-5 yaşlarında bir çocuğu ebeveyni yol üzerinde terk etmiş, bu da bir karı kocanın peşine takılmış. Onları ağlayarak 100 metreden takip ediyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için takdir ettim. 'Bizim evladımız değildir' dediler²⁸."

Savaş döneminde sıkıntıların en önemli nedenlerinden biri de uygulamadaki usulsüzlüklerdi. İktidarda olan İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bu konuda sıkça eleştirildiğini vurgulamak gerekir. Özellikle devletin merkezi olan İstanbul'da yaşanan olumsuzluklar ülkenin hemen her yerine sirayet etmekte gecikmemişti. O günlere ilişkin kapsamlı bir çalışma kaleme alan Yusuf Hikmet Bayur, 1914 Aralık başlarında İstanbul Şehreminliğine atanan İsmet Bey'in beceriksiz çıktığını ve Kara Kemal'in elinde oyuncak olduğunu yazmaktadır. Bu nedenle de savaş yıllarında genel iaşenin sağlanmasında hükümetin hatalı uygulamaları ve yapılan partizanlık yüzünden *"çok kötülük işlenmiş, yersiz olarak bir kısım halkı yoksulluk ve açlık içinde kıvrıp kırarak bir takım kimseler zenginleştirilmiştir"*²⁹. Ekmek dağıtımında yapılan haksızlıklar ve usulsüzlükler yüzünden ülkenin her tarafından Dâhiliye Nezaretine şikâyetler geliyordu. Bütün halkın geleceği muhtarlara terk edilirken; onların sözlerine ve

26 A.g.e.,s.122

27 A.g.e.,s.122

28 *Atatürk'ün Hatıra Defteri*(Yayıma Haz: Şükrü Tezer) TTK, Ankara, 1972,s.66.

29 Bayur, a.g.e.,s.,525-526.

verdikleri kararlara göre hareket ediliyordu. Şikâyetlerden anlaşıldığına göre, ne kadar maaş alan, ne kadar kazancı olan, ne kadar ekme karnesi kesileceğine dair bir emir yoktu. Muhtarlara başvuranlar ve onun yakınlığını kazananlar ekme vesikalarını almakta öne geçebilmişlerdi³⁰.

Savaşın ilanından sonra fiyatların yükselmesi halkın alım gücünü düşürmüştü. Ayrıca Osmanlı Devleti bir tarım devleti olmakla beraber; şeker, un gibi gündelik yaşamda son derece önemli olan tarım ürünlerini ithal eder durumdaydı. İthal edilen bu ürünlerin ülkeye girişi büyük ölçüde deniz yoluyla gerçekleşiyordu. Ancak savaşla birlikte Boğazlar kapanınca, buna bağlı olarak ticarete sekteye uğramış ve ülkede son derece gerekli olan ve ithal yolla giderilen ürünlerin fiyatları inanılmaz bir biçimde artmıştı³¹. Öyle ki İstanbul Belediyesi(İstanbul Şehreminliği) bir bildiri yayımlayarak, halkın temel tüketim maddeleri arasında yer alan ve gündelik kullanımda hayati öneme sahip olan un, ekme ve gaz gibi ürünlerin satımında narh belirlenmesi gerektiğinden söz edilmişti³². Gıda fiyatları kısa süre korkunç bir vaziyet alarak, satın alınması mümkün olmayan bir duruma girdi. Savaş, etkisini kısa sürede başkent İstanbul'da gıda fiyatları üzerinde gösterdi.

| | Ağustos 1913 | Ağustos 1914 |
|---------------------|--------------|--------------|
| Un | 1.8-2.5 | 2.0/3.0 |
| Şeker | 2.5 | 2.75 |
| Zeytinyağı | 11 | 11 |
| Trabzon yağı | 19 | 18 |
| Et(Kıvırcık) | 12 | 12 |
| Yumurta(100 Tanesi) | 20/30 | 25/30 |
| Taze Fasulye | 3 | 2.5 |
| Bakla | 2 | 2.5/3.0 |

[Erzak Fiyatları(İstanbul) Kıyye/Kuruş olarak gösterilmiştir³³]

30 Borçbakan, a.g.e.s.,53

31 Lokman Erdemir, "I. Dünya Harbi'nin İstanbul'da Sosyal Hayata Etkisi", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti* (Editörler: Ali Arslan- Mustafa Selçuk),Kitabevi, İstanbul,2015,s.307.

32 Bayur, a.g.e.,s.,523.

33 Vedat Eldem, Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, TTK, Ankara,1994,s.,31.

Yukarıdaki tabloda Osmanlı Devletinde, İstanbul esas alınarak gündelik hayatta halkın sıkça kullandığı kimi gıda maddelerinin fiyatlarının 1913 yılı Ağustos ayı ile savaş başladıktan kısa bir süre sonraki tarihe denk gelen 1914 Ağustos ayı fiyatları karşılaştırılmıştır. Bu iki tabloda kıyaslanan ürünler arasında bir yılda büyük fiyat değişiklikleri olmamakla birlikte, 1915 yılından sonra savaşın şiddetini artırmasına ve devam etmesine bağlı olarak ürün fiyatları arasındaki makasın hızla açıldığı görülecektir³⁴. Bayur'un verdiği bilgilere göre, savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti seferberlik ilan edince bir çuval un 110 Kuruş'a, bir okka ekmeğe 55, simit ekmeği ise 45 paraya satılmaya başlamıştı³⁵.

Aşağıdaki tabloda bazı temel tüketim maddelerinin savaş yıllarındaki fiyat artışlarını görmek mümkündür.

| İstanbul'da perakende fiyatların yükselişi | | | | | |
|--------------------------------------------|------|------|------|------|------|
| 1914 | | 1915 | 1916 | 1917 | 1918 |
| Un | 1.75 | 2.3 | 12 | 30 | 45 |
| Makarna | 3.0 | 4.5 | 24 | 65 | 90 |
| Pirinç | 3.0 | 5.0 | 20 | 45 | 92 |
| Şeker(Serbest) | 3.0 | 7.5 | 30 | 112 | 195 |
| Kahve | 12.0 | 25.0 | 110 | 300 | 800 |
| Çay | 60 | 120 | 250 | 400 | 500 |
| Soğan | 0.5 | 1.0 | 4 | 8 | 15 |
| Fasulye (Serbest) | 4.0 | 7.0 | 15 | 40 | 65 |
| Patates | 1.0 | 1.6 | 3 | 14 | 27 |
| Süt | 2.0 | 3.5 | 7 | 15 | 45 |
| Peynir, kaşar | 12.0 | 20.0 | 40 | 100 | 210 |
| Sadeyağ | 10.0 | 18.0 | 30 | 85 | 170 |
| Tereyağ | 20.0 | 50.0 | 90 | 155 | 350 |
| Zeytinyağı | 8.0 | 14.5 | 25 | 88 | 160 |
| Yumurta, adedi | 0.5 | 0.8 | 1.2 | 3 | 6 |
| Koyun Eti (Serbest) | 7.0 | 8.5 | 16 | 35 | 125 |

[(Yıllık ortalama) Kıyye/Kuruş olarak gösterilmiştir.³⁶]

34 Eldem, *a.g.e.*,s.31-32.

35 Bayur, *a.g.e.*,s.523.

36 Eldem, *a.g.e.*,s.50-51.

Osmanlı Devleti gibi onun müttefiki olan ülkelerde de iktisadi hayattaki bozulmalar arka arkaya gelmişti. Örneğin, Alman toplumu üzerinde de savaşın acı tesirleri görülüyordu. Almanların da savaş nedeniyle genel iktisadi durumları bozulmuş, iase maddelerinin yokluğundan dolayı büyük zorluklar ortaya çıkmıştı. Örneğin 1916-1917 kışında ülkede patates nakliyatı yapılamadığından, bu eksiklik şalgamla telafi edilmeye çalışılmıştı. Ancak yine de pek çok kişi açlık çekmekten kurtulamamıştı³⁷. Almanya'nın savaş boyunca karşı karşıya kaldığı en büyük güçlük gıda eksikliği oldu. Savaş öncesinde Almanya'nın tükettiği gıda maddelerinin %25'ini deniz yoluyla ithal ettiği anlaşılmaktadır. İngiltere, savaşın başında Almanya'nın deniz yoluyla yapmış olduğu ithalatı engelleme niyetindeydi. İngiltere'nin deniz ablukası politikasının Almanların gıda maddeleri ithalatının önemli bir kısmının ülkeye girişini durdurmuş olduğunu iddia eden Almanlar, ülkelerinde I.Dünya Savaşı sırasında binlere sivil Alman'ın özellikle de çocukların ve kadınların açlık yaşamasına neden olduğu görüşünü savundular. Savaş sonrası Alman resmi makamları, İngilizlerin savaş boyunca açlığı bir silah olarak Alman sivillere karşı kullandığını iddia ettiler. Almanlar savaş sırasında İngiliz Donanmasının kendilerine karşı uyguladığı bu eylemi "Hunderblockade" olarak isimlendirdiler³⁸.

Savaşa giren diğer ülkelerde de ekonomik sıkıntılar baş gösterdiğinden toplumların gündelik yaşam alışkanlıklarını devam ettirmeleri ve beslenmelerini sağlamaları sıkıntıya girmişti. Savaşın geçtiği her yerde tüketim maddelerinin fiyatları alabildiğine artmış ve insanlar için hayatta kalmak, savaş devam ettikçe zorlaşmıştı. Osmanlı Devleti ve Müttefiki Almanya kadar, İtilaf Devletlerinde de tüketim maddelerinin eksikliği hissedilerek bunlara ulaşmak güçleşti. "Et fiyatı Fransa'da 1914 yılının Ağustos ayında 100 ise, 1916'nın ikinci yarısında 144 olmuş; patates için bu rakam 167'dir... Büyük Britanya'da fiyatlardaki ortalama artış yüzde 200 oldu; oysa ücretlerdeki artış 120 idi. Hayat pahalılığı bunalımının ağır ağır ilerledi"³⁹.

Büyük Savaşın patlak vermesinin ardından Osmanlı Devleti, 1914 yılının Ağustos ayından itibaren seferberlik durumuna geçmiş; başkent İstanbul'da halk "bir geçinme buhranı" yaşamaya başlamıştı. Seferberliğin başlamasından itibaren halk fırınlara koşmuştu⁴⁰. Doğu devlet geleneğini temsil eden Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneticilerin en önemli görevlerinden biri halkın temel tüketim maddelerinin teminini sağlamaktır. Bunlar arasında "ekmek" en başta gelendir. Ekmek ayrıca Doğu kültüründe özellikle de Osmanlı Devleti nüfusunun

37 Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul, 2014, s.514.

38 Mary Elisabeth Cox, "War, Blockades, and Hunger: Nutritional Deprivation of German Children 1914-1924", *University of Oxford Discussion Papers in Economic and Social History*, Number 110, February 2013, s.1-2.

39 Renouvin, *a.g.e.*, s.438.

40 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi* Cilt /III, Kısım/IV, Atatürk Kültür , Dil ve Tarihi Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s.523.

kalabalık olduğu başkenti İstanbul'da son derece önemli bir tüketim maddesiydi. Olağan dönemlerde Osmanlı Devletleri sınırlarında yöneticiler ve halk için bu derece önemli olan ekmeğe, savaş gibi olağandışı dönemlerde gündelik yaşamda toplumun en çok eksikliğini çektiği meta oldu. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti en büyük sınavlarından birini ekmeğe tedarikiyle verdi. Gerek cephede savaşan askerin gerekse sivil halkın iaşenin en önemli parçası olan ekmeğe ulaşmak, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra neredeyse imkânsız hale geldi. Osmanlı Devleti, başkenti İstanbul'u doyurmaktan aciz kalmıştı. Kentin ekmeğe sıkıntısını çözebilmek için yetkililer, Konya, Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir gibi vilayetlerden zahire gönderilmesini istenmiş ancak şartların ağırlığı nedeniyle İstanbul'a gönderilen sınırlı miktardaki zahire de ihtiyacı karşılamaya yetmemişti⁴¹. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Hükümeti ciddi kıtlık durumuyla başa çıkabilmek için Almanya örneğinden hareketle ve çağa uygun bir sistem olarak görülen ekmeğe vesikası uygulamasına geçti.

"1915 yılı sonbaharından itibaren Osmanlı Hükümeti, büyük şehirlerde belediyelerin halka ekmeğe dağıtmasını sağladı ve doğrudan Savaş Bakanlığını devreye sokarak Meclis tarafından alabildiğine un alımını sağlamak için önemli bir sermaye oylamaya sunuldu. Neredeyse kutsal sayılan ekmeğe alışık bir halk için ekmeğe meselesinin önemini kavrayan hükümet savaş öncesi fiyatından genellikle günlük iki yüz elli gram temin etmek suretiyle ciddi paralar döktü"⁴².

Savaş boyunca İstanbul'da belediye un dağıtımını yaptı. Bunu yaparken de fırınların buldukları mahallelerin nüfus miktarı esas alındı. Halkın tavsiye yoluyla bir somundan fazlasını almaması istendi. Ancak günler geçip savaş şiddetini artırdıkça, belediyenin verdiği tavsiyeler işe yaramaz oldu. Bu defa buğday alımıyla ilgili yeni bir düzenlemeye gidildi. 27 Ocak 1915'te *"buğday alım ve tevzi işleri"* Esnaf Cemiyeti'ne verilerek bütün değirmenlerin de hükümet için çalışması sağlandı. Esnaf Cemiyeti'nin başında bulunan Kara Kemal'in adı savaş dönemi boyunca ülkede yaşanan ekonomik haksızlıklarla anıldı⁴³. Savaş aynı zamanda bir belirsizlik sürecini de beraberinde getirmişti. Bu belirsizlik ortamından yararlanan pek çok fırsatçı ve vurguncu döneme damgasını vurdu. Fırsatçı ve vurguncu grup fiyatların belirlenmesinde ve ahalinin aleyhine gelişmesinde son derece etkili oldu. Kentlerde fırsatçı ve vurguncuların yarattığı fiyat anarşisini kırsal kesimlerde ise eşkıyalar yarattı. Kırsalda eşkıyalık edenlerin başında asker kaçakları geliyordu. Savaş devlet otoritesini kırsal kesimde adeta yok etmiş ve bu nedenle de eşkıyalık yaygın bir hal almıştı⁴⁴.

41 Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.,35.

42 Dr. Harry Stuermer, *Birinci Dünya Savaşında İstanbul- Ahlaki ve Siyasi Tetkikler-Almanlar ve Jön Türkler*, (Çev.Ömer Öztürk), Yaba Yay., İstanbul,2012, s.,72.

43 Eldem a.g.e.,s.39.

44 Sami Korkmaz, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir'de Sosyal Hayat*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Balıkesir,2006, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.132.

"Memleket içinde sıkıntı üst düzeye ulaştı. Para ile de ihtiyaç sağlanamıyor. Vesika ile verilen mısır ekmeği de alışmayanlar için zor yeniyor. Çayı üzümle içiyoruz, şeker ortada yok⁴⁵."

Savaş yıllarında ekmek, şeker, kahve, peynir, meyve, tatlı vb. gıdaların eksikliği çekilmesinin yanı sıra; parası olanlar için dahi, etin her türlüünü tüketmek adeta imkânsız başarmak demektir. İstanbul'da oturan yabancıların gözlemlerine bakıldığında onlar bir yandan şarap fiyatlarının artmasına sinirlenirken, diğer yandan da İstanbul'da pek çok gıda maddesini bulamadıklarını ve et yiyemediklerini şöyle anlatmışlardır:

"Bu son fiyat artışları sinir bozucu, şarap satıcısı geldi ve 1 Şubat'tan(1917) itibaren şarabın 16 kuruş olacağını söyledi. Bu tek lüksümüzdü. Peynir, meyve, tatlı, kahve yok... 10 gündür et yemedik. Bizim gibi çoğu insan da yemedi. Tabii ki canım çekiyor ama kim kuzuya 43 kuruş, sığır etine 36 kuruş ve koyuna 48 kuruş verebilir? Balık da söz konusu değil. Altın yemek gibi bir şey olur. Dört gündür su yok. Haftada bir gün ya da iki gün var. Şansımıza evde bir sarnıç var ve bu yakınlarda yağmur yağdığı için ihtiyacımız olursa çok miktar suyumuz var; başkaları suyu satın almak zorunda⁴⁶."

O günleri yaşayan Ali Cevat Bey'in anılarında, temel tüketim ve gıda maddelerinin bulunması konusunda yaşanan zorluklara yönelik şu tespitlere yer verilmektedir:

"Bugün Temmuzun (1917) 15'i yazın yarısı geçti demektir. Biraz da günlük piyasadan söz edeceğim. Patlıcan tanesi yüz para, kabak okkası dört kuruş, soğan on, sarımsak(yarısı sap olmak üzere) 12, fasulye 14, domates 25, bamya 30, salatanın tanesi 2 kuruş, şeftali 40, erik 10-20, armut 12-30, incirin tanesi 100 para, ekmek okkası 14 kuruş(yalnız bu iltimasla bulunuyor), yağın kilosu 605 kuruş. Bir gün bunları okuyanlara bu rakamlar yalan gibi gelecek ama gerçek bu. Ayda elime 2295 kuruş(aşağı yukarı 23 lira) geçtiği halde, zor idare edebiliyorum... Gömleklerim kolasız kaldı. Kola da bulunmuyor, aradım, kilosu iki yüz kuruşmuş. Çaresiz 50 dirhem alarak gömleklerimin yakasını kolalattırabildim. Bu böyle devam ederse, bir yıla kalmaz, bütün millet beslenememekten mahvolur⁴⁷."

Savaş boyunca gerçekten de fiyatlar gündelik hayatı felce uğratarak tahammül edilemez boyutlara ulaşmıştı. Bu artışlar kent yaşamını derinden sarsmıştı. Pek çok kaynak Birinci Dünya Savaşı boyunca yaşamının ne derece zor bir zanaat olduğunu göstermektedir: "Ortalıkta belirli bir korku var. Dün gece çarşıda insanlar gerçekten korkmuş görünüyorlardı. Fiyatlar günde iki defa artıyor. Zenginler dükkanları dolduruyor, fakirler de umutsuzca seyrediyorlar. Şimdiden iki kişiyi caddede kendinden geçmiş oturur ve yatar vaziyette gördüm. Etrafları yardım etmeye çalışan insanlarla sarılıydı ama bu kişilerin onları tekrar hayata döndürebileceklerinden şüpheliyim⁴⁸."

45 Borçbakan, a.g.e., s.51.

46 Ian Lyster (Derleyen), Osmanlıların Arasında- Birinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Günlükler, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s.s. 57-59.

47 Borçbakan'ın a.g.e., s.56.

48 Lyster, a.g.e.,s.55.

“Şu savaş neredeyse beşinci yılına giriyor, henüz barıştan bir haber yok. Memlekette müthiş bir pahalılık hüküm sürüyor. Henüz normal bir yiyecek yardımı da sağlanamadı. İstanbul’da bir Antep milletvekili kilosunu 16 kuruştan aldığı 20 bin kilo şekeri, dışarıya 70 kuruşa sattığını itiraf etmiş. Hâlbuki piyasada 150 kuruştan aşağı şeker yoktur. Yine eski bir bakanın 14 vagon şekeri ortadan yok ettiğini gazeteler yazıyor. Aynı gazeteler, Sofya Belediye Başkanının halka mahsus olan şekeri pastacı ve şekercilere verdiğinden dolayı mahkum olduğunu yazıyor. Bizde sorumluluk hissi yok, yapanın yaptığı yanına kar kalıyor⁴⁹.”

Savaş ve Açlık

“Açlık” tarihin değişik dönemlerinde toplumların karşılaştığı felaketlerden biridir. Depremler, sel baskınları, büyük iklim değişiklikleri, kuraklıklar, yangınlar, zirai hastalıklar, üretimsel sorunlar, savaşlar vb. gibi etkenler yüzünden toplumlar açlıkla karşı karşıya kalmışlardır. Dünya açlık durumunun ortaya çıkmasında coğrafi ve fiziksel şartlar kadar bazen politik nedenler de etkili olmuştur.

Özellikle uzun süren ve geniş coğrafyalara yayılan savaşlar açlığın görülmesinde belirleyici bir güce sahiptir. Birinci Dünya Savaşı süresince de gündelik hayatta beliren en önemli sorunlardan bir tanesi gıda sıkıntısına bağlı yetersiz beslenme ve açlık olmuştur. Savaş döneminde açlık meselesi hem kent merkezlerinde hem de cephelerde yaygın bir hal almıştı. Açlıkla ilgili pek çok olay savaş dönemi Osmanlı Devleti’nin ne derece zor şartlarda savaştığının belki de en önemli kanıtıydı. 1914’te başlayan çatışma sürecinin çok geniş bir alana yayılmış olması dünyanın çeşitli yerlerinde üretim faaliyetlerine olumsuz bir etki yaptı. Savaş yüzünden aksayan üretim faaliyetleri gerek askerin gerekse sivil halkın beslenmesinde sorunlar yarattı. Savaş yüzünden devletler, tüm imkanlarını öncelikle orduların iaşesine ve ihtiyaçlarının karşılanmasına sarf edince bu durum cephe gerisindeki yaşamın şartlarını daha da ağırlaştırdı.

Osmanlı Devleti’nde özellikle üretici kesimi de kapsayan uygulamalarla beraber üretim düşmesi açlığın yaşanmasında etkili olmuştu. Devlet, daha savaşa girmeden 12 Mayıs 1914’de “Askeri Mükellefiyet Kanunu” adını taşıyan bir düzenlemeyle birlikte ordusuna asker almaya başladı. Söz konusu kanuna ilave başka düzenlemeler de yapan Osmanlı Devleti, bunların verdiği yetkiye dayanarak 1914 ile 1918 arasında 2.850.000 aşan sayıda bir insan gücünü böylelikle ordunun hizmetine sunmuş oldu. Yaklaşık üç milyonu bulan bu grubun büyük çoğunluğunun ülkenin genç nüfusunu oluşturmasının yanı sıra bu insanların %80 gibi son derece önemli bir oranı tarım sektörüne aitti. Savaş yıllarında Osmanlı Devleti’nde yaşanan açlığın en önemli nedeni en verimli dönemlerinde son derece genç ve büyük bir toplum kesimini silah altına alarak onların üretimle bağlarını kesmiş olmalarından kaynaklanıyordu. Osmanlı

49 Borçbakan, a.g.e., s.70

Devleti, tarım sektörüne darbe vuran ve insanların aç kalmalarına neden olan bu uygulamanın yanlışlığını oldukça geç fark etti⁵⁰. Devletin bu yanlış uygulaması ülkenin hemen her yerinde açlığın yaşanmasına, gıdasızlıktan kaynaklanan çeşitli hastalıklara, sonunda da büyük ölümlere neden oldu. Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olmasından sonra ipe stoklarının hızla erimesi, ipe buhranının yaşanmasına neden oldu. Ülkedeki her sosyal çevreden insan fakirleşerek açlık ve sefaletin içine düştü⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde savaş yıllarında açlığın yaşanmasının başka nedenleri de vardı. Büyük savaş boyunca Osmanlı Devleti'nin tarım sektörü üzerinde, çekirge felaketleri, doğal afetler, yangınlar vb. durumlar üretimin düşmesine ve dolayısıyla da açlığın yaşanmasına neden olmuştur⁵². Çekirgenin yaratmış olduğu tahribat savaş öncesi yıllarda Anadolu'nun çeşitli tarım bölgelerinde kıtlığın yaşanmasına neden oldu. Çekirgeler kıtlığın yanı sıra çeşitli hastalıkları da beraberinde getirdiklerinden, uzun bir süre ekonomiye zarar vermişti. Kıtlıkla ve çekirgenin meydana getirdiği olumsuzluklarla baş edebilmek için merkezi ve yerel otorite yoğun mücadele içinde olmuş, bu doğrultuda çeşitli yasal düzenlemeler yoluna dahi gidilmişti. Çekirgeyle mücadele bu afetin görüldüğü her dönem önemli olmasına karşın savaş döneminde daha da önem kazanmıştı. Savaş yıllarında çekirge ile mücadelede halkın yanı sıra ücretli ameleler ve asker de görev almıştı. Çekirgenin beraberinde getirdiği kıtlıkla normal şartlar da bile mücadele etmek oldukça zordu. Savaş yıllarında üretimdeki aksamayla birlikte ekili tarım alanındaki azalmaya bir de çekirge musallat olunca kıtlık halk için daha derinden hissedilen bir hadiseye dönüşmüştü⁵³. I.Dünya Savaşı'nda çekirge istilalarının yarattığı tahribat oldukça büyük boyutlara ulaşmıştı. Çekirge felaketleri hakkında dönemi yaşayan kişilerin hatıratlarında ve gözlemlerinde de pek çok anekdot bulunmaktadır. Örneğin bunlardan bir tanesi şöyledir: "Çekirgelerin tahribatından hiçbir şey nasipsiz kalmamıştı. Oburluklarıyla rastladıkları her şeye saldırmışlardı. Bunlardan başka, ebeveynleri tarafından bir ağacın gölgesi altında bırakılan ve saldırgan çekirge sürüleri tarafından yüzleri yenen Arap çocuklar görmüştüm"⁵⁴. I. Dünya Savaşı'nda çekirgelerin yaratmış olduğu felaketin yanı sıra cephelede karşılaşılan açlık karşısında bir gıda maddesi olarak kullanıldığına dair bilgiler de vardı. Fahrettin Paşa Medine müdafaası sırasında karşılan açlıkla başa çıkabilmek için askerlerine çekirge yiyebileceklerine dair tavsiyelerde bulunmuş ve kendisi de çekirgeden yediğini belirtmişti⁵⁵.

50 Eldem, a.g.e.,s.33.

51 Hasan Babacan- Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşında İpe Meselesi ve Talat Paşa", Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan Kitabı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s.96.

52 Kıranlar, a.g.t., s.30.

53 Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", Belleten, Cilt: LXXIV-Sayı:269, Nisan 2010, s.127,173.

54 Alexander Aaronsohn, *Türk Ordusuyla Filistin'de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları*, Selis Kitabevi, İstanbul,2003'den aktaran Nejat Akar, *I. Dünya Savaşında Çocuklar*, Çınar Basım, İstanbul, 2014,s.69.

55 Fevzi Çakmak-Eren Akççek, "Böceklerin besin kaynağı olarak kullanılmasına bir örnek:

Büyük savaş boyunca Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu önlemler yeterli olmadığı için bu defa da 1916 yılının sonundan itibaren ülkenin değişik yerlerinden başkente hükümet merkezine açlıktan ölüm haberleri yağmaya başladı. Hükümet merkezinin gündemini meşgul eden sorunların en başında bir süre sonra başkentin işesi meselesi oldu. Bu gerçekten de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu tablonun trajik durumunu göstermesi bakımından son derece önemlidir⁵⁶. Devletin başkenti olan İstanbul'da dahi açlık ne yazık ki önlenememişti. İlber Ortaylı, Sultan Reşat ve saraydakilerin bulgur yemekten bir hal olduklarını anlatmaktadır⁵⁷. İstanbul büyük bir tüketim alanıydı. Bu aslında şehrin, Osmanlı Devleti'nin başkenti olmasından beri en belirgin özelliklerinden biri haline gelmişti. Daima üretim sahalarından en güzel ürünler İstanbul'a taşınırdı. Savaş yıllarında da İstanbul bir milyondan fazla tüketiciyle beraber imparatorluğun en çok sorun yaşadığı yerlerin başında geldi. Bu kentte yaşayanlar da tıpkı devletin başka coğrafyalarında olduğu gibi rahat, huzur gibi sözcüklerin manasını unutmışlardı. "İnsanlar için rahat kelimesi 1915'in başından itibaren hiçbir şey ifade etmez oldu ve fakirler şehirde geniş yiyecek miktarlarının şehirde bulunduğu bir dönemde açlıktan kırıldı!"⁵⁸. Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan Harry Stuermer'in o günlerde Osmanlı Devleti'nin başkentinden yaptığı gözlemler bize ülkenin içinde bulunduğu durumla ilgili son derece önemli ipuçları vermektedir: "Ekmek bulamadığımız dönemlerde, özellikle 1916'nın başlarında, sadece İstanbul'da günde onlarca kişi açlıktan ölmekteydi. Bir seferinde bizzat gözlerimle zavallı kadınların açlıktan yerlere serildiğini gördüm. Ülkenin diğer yerlerinde -özellikle Suriye- kesimlerinden ise daha ciddi kıtlık haberleri alıyorduk. Büyük tüketim merkezlerinde un temini daima engin ve ilkel ülkede çok müphemdir"⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de bulunan pek çok yabancıların hatıraları savaşın gidişatını başka bir gözle görmemize ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyal durumu anlamamıza önemli katkı sağlamaktadır. Bunlardan bir tanesi de İngiliz Lyster'e ailesine aittir. Örneğin; Marie Lyster 22 Şubat 1916 günü şunları yazmış: "Kapıcı Simon ekmek için artık günde 18 kuruş kadar para ödüyor. Askerler ekmeklerinin somununu 6 kuruşa satıyorlar ve birçok kişi ailelerini besleyebilmek için bu astronomik fiyatı ödüyor. Şimdiye kadar ekmeğe öyle abartılı paralar ödemedik... Yine ekmeksiz kalma tehlikesi belirdi. Romanya sınırı kapatılırsa aç kalacağız. Eğer işler hallolmazsa önümüzde ne felaket bir kış var"⁶⁰.

Savaşın her geçen günü, açlıktan ölüm vakaları artmış ve ülkenin her yerine açlık yayılmıştı. "Gıda mallarından tamamen uzak bir nüfusa vesika karşılığı

Çekirgeler", *Yemek ve Kültür Dergisi*, Çiya Yay., Sonbahar 2012, Sayı 30, s.80.

56 Kıranlar, *a.g.t.*, s.35.

57 İlber Ortaylı, "100. Yılında Birinci Cihan Harbi", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Ed. Ümit Özdağ), Kripto Yay., Ankara, 2014, s.14

58 Dr. Harry Stuermer, *Birinci Dünya Savaşında İstanbul- Ahlaki ve Siyasi Tetkikler-Almanlar ve Jön Türkler*, (Çev. Ömer Öztürk), Yaba Yay., İstanbul, 2012, s.75

59 *A.g.e.*, s.70.

60 Ian Lyster, *Osmanlıların Arasında- Birinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Günlükler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s.41,48

240 gram ekmek dağıtılmış, bazen bu da günlerce verilmediği halde insanlar hayatlarını devam ettirememişlerdi. Bir aile halkı ot yerken bir diğeri de francasız kalmamıştır. Hatta bir kardeşin her türlü nimet ve bolluk içinde yaşarken, bir diğerin aç ve çıplak kaldığı⁶¹ görülmüştü. Üstelik sadece İstanbul'da kent merkezinde değil, kentin çevresinde de Dahiliye Nezaretine açlıkla ilgili telgraflar yağmaktaydı. Kartal Kaymakamlığı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bilgilere göre; Petek değirmenine zahire gitmediğinden ahali aç kalmıştı⁶². Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde ve şehrinde açlık insanlar için kaçınılmaz bir hal almıştı. Maltepe Karyesi İslam Heyet-i İhtiyariyesi ve Maltepe Karyesi Rum Heyeti İhtiyariyesi ortaklaşa olarak Dahiliye Nezaretine yazdıkları arzu halle durumlarını şöyle aktarmışlardı:

"Karyemizin yeomi tahmin ihtiyacı on sekiz çuvaldan ibarettir. İki günden beri harpte düşmanla çarpışan gazilerin bu uğurda fedayı hayat etmiş olan şühedanın evlatları da dahil olduğu halde ahalimiz açtır. Yokluktan anlamayan masum çocukların mucip-i şefkatimiz olan feryadına merhameten imdadımıza yetişiniz. Bizi bu açlıktan kurtarınız⁶³."

Zahire eksikliği yüzünden Karadeniz'de ortaya çıkan açlık büyük boyutlara ulaşmıştı⁶⁴. Dahiliye Nezaretine 1916'da gelen telgrafta Karadeniz çevresinde ciddi bir açlık tehlikesinin ortaya çıktığı yazılmıştı. Canik Mutasarrıfı tarafından kaleme alınan telgraf, savaş yıllarında Dahiliye Nezaretine açlıkla ilgili gelen pek çok telgraftan sadece bir tanesiydi⁶⁵. Canik Mutasarrıfı halkın iâşesiyle ilgili ciddi güçlüklerle karşılaştığından Dahiliye Nezareti'nin dikkatini Canik Sancağına çekmeye çalışarak halkın açlıkla karşı karşıya kaldığını ifade etmişti. Söz konusu telgrafta, *"Havza ve Merzifon'da belediye namına mübayaa(satın alınmış) edilmiş on beş günlük unumuz vardır. Bunlar bitince Samsun'da bulunan altmış bini müteceviz halk açlığa mahkum kalacaktır. Zira buraya hiçbir taraftan un getirmek imkanı yoktur. Bu hususta bendenizce yapabilecek bir şey olmadığından"*⁶⁶ denildikten sonra devletin buna çare bulması istenmişti.

Savaş yıllarını yaşayanlar Osmanlı Devleti'nde görülen açlık vakalarının yakın tanıkları olmuşlardı. Refik Koraltan, Rusların bölgeden çekilmesinden sonra Trabzon'a gitmiş ve bu süre içinde gerek Trabzon halkının gerekse Trabzon'dan geçerek memleketlerine ulaşmaya çalışan muhacirlerin büyük mahrumiyet çektiklerini, açlıktan her gün sokakta ölümler yaşandığını bu tablo karşısında mülki idarelerin dahi aciz kaldığını belirtmiştir. Ülkede yaşanan açlık ve sefalette kimi Osmanlı yöneticilerinin de rolü vardı. Refik Koraltan, Üçüncü

61 Bahaeddin Demir Aydın, *Muhacir olmak da varmış. Rumelili Bir Kalem Efendisinin Anıları*, Hazırlayanlar: Figen Taşkın, Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013'den aktaran Nejat Akar, *I. Dünya Savaşında Çocuklar*, Çınar Basım, İstanbul, 2014, s.57-58.

62 BOA., DH.İ. UM., 98/ 1, 2 Ra 1334

63 BOA., DH.İ. UM., 98/ 1, 2 Ra 1334

64 Kıranlar, *a.g.t.*, s.31-32.

65 BOA., DH.İ. UM., E-27/ 35, 11 R, 1335

66 BOA., DH.İ. UM., E-27/ 35, 11 R, 1335

Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın da bu havalide olduğunu belirterek, sırf Vehip Paşa'nın kötü yönetimi nedeniyle de halkın aç kaldığından ve sefil olduğundan söz etmektedir. Karadeniz'in en önemli kentlerinden olan ve Osmanlı Devleti'nin Doğu kesimleriyle irtibatını sağlayan Trabzon, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların işgaline uğramıştı. İşgal döneminde özellikle Trabzon'da halkın büyük bir kısmı dağlara kaçarak sefil olmuş evlerini ve ocaklarını terk etmek zorunda kalmışlardı⁶⁷. Koraltan, Trabzon'a gittiği günlerde, "tekmil sahil her çeşit malzemeye doluydu, yığın yığın duruyordu. Ambarlar, keza. Silah depoları ve ağır toplar olduğu gibi bırakılmış... Ruslardan dağlar gibi kalan erzaktan sefalet içinde yaşayan halka hiçbir şey verilmiyordu... Anadolu içlerine kaçan muhacirler, tekrar yurtlarına dönüyorlardı. Vapurlardan sahile çıkan bahtsız vatandaşlar toprağı öpüyorlar fakat bunların ne yatacakları bir yer ne de yiyecekleri bir şey vardı. Hastalarına bir tas mısır çorbası bile vermekten mülki idare acizdi. Çok geçmeden bu mahrumiyet korkunç facialara sebep oldu. Açlıktan sokaklarda her gün beş ile yirmi insanın öldüğünü görmek ne hazin bir durumdaydı"⁶⁸ diyerek Anadolu insanının yaşadığı trajediyi tüm açıklığıyla ortaya koymuştu. Trabzon'da, savaşın sonlarına kadar açlık devam etmiş ve halka yiyecek verilememişti. Kentin valisi yiyecek sağlamak için İstanbul'a gitmişti. Öyle ki Trabzon'da hastanelerde yatan askere dahi arka arkaya beş gün ekmek verilemediği olmuştu. Kentte ortaya çıkan ve giderek askerler arasında yaygınlaşan uyuz hastalığının artmasına gıda eksikliğinin neden olduğu düşünülmeye başlanmıştı⁶⁹. 1919 yılı ile birlikte Trabzon ve çevresinde savaşın izleri görülmeye devam ediyordu.

Savaşın üçüncü yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin şartları giderek ağırlaştı. Bir oldu bitti ile girdiği savaşın yükü altında toplum her geçen gün biraz daha ezildi. Savaş kadın, erkek, çoluk çocuk, asker bütün halkı bitkin ve yorgun bir hale getirdi. Bu tabloda halk giderek devletten, yöneticilerden soğudu. Cepheye gitmeyenler, hükümetten uzak durmaya çalıştılar. Zaten savaş döneminde cepheye gitmeyen çok az bir grup kalmıştı. Sayıları çok olmamakla birlikte sınırlı bir üretici kesim askere gitme mecburiyeti taşııyordu. Bir de ya kadınlar ya da aciz veya yaşlı oldukları için cepheye gitme zorunluluğu kapsamına alınmayanlar vardı. Bir diğer grup ise asker kaçaklarından oluşmaktaydı. Geri kalanlarında hayatta kalmaları oldukça güçtü. Büyük çoğunluk tarımla uğraşarak geçinen Osmanlı vatandaşlarının ürettikleriyle hayatta kalmaları da mümkün görünmüyordu. Halk açlık ve ölüm pahasına her şeyini ortaya koymak zorunda kaldı⁷⁰.

67 Refik Koraltan, *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar DP'nin Kurucusu Anlatıyor* (Yayına Hazırlayan: Kamil Maman), Timaş Yay., İstanbul, 2013, s.58-60.

68 Koraltan, *a.g.e.*, s.59.

69 Borçbakan, *a.g.e.*, s.71

70 *Atatürk'ün Bütün Eserleri Cilt:2 (1915-1919)*Kaynak Yay., İstanbul,2003, s.120-121(Atatürk'ün 20 Eylül 1917 tarihli Halep'ten yazdığı bir rapordan)

Savaş Yıllarında Osmanlı Ordusu İçinde ve Cephelelerdeki Beslenme Sorunu

I.Dünya Savaşı başladığında Osmanlı ordusu aslında yeni bir savaşı kaldırabilecek güçte olmayıp oldukça yıpranmıştı. Osmanlı ordusu Birinci Dünya Savaşına girdiğinde Balkan Savaşı'nın yaraları henüz iyileşmemiş, ordunun hastalık ve savaş kayıpları oldukça yüksek miktardaydı. Anadolu'nun "necip ve cesur" askerleri çeşitli şekillerde çoktan zayı olmuşlardı⁷¹. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'ye gelen Alman Askeri Misyon Heyeti'nin Başkanı Liman von Sanders, Osmanlı Ordusunun birliklerini denetlerken pek çok olumsuzlukla karşılaştığından sıklıkla söz etmiştir. Onun hatıralarında söz ettiği olumsuzluklardan bir tanesi subayların altı ile sekiz aydan beri maaş alamamış olmalarıydı. Hatta subaylar maaşlarını alamadıklarından ötürü aileleriyle birlikte karavanadan yemek durumunda dahi kalmışlardı. Diğer yandan erler ise yıllardır maaş alamadıkları için onların durumu subaylardan daha da kötüydü. Askerin üstünde başında ancak eski püskü üniformalar vardı. Üstelik zaman zaman koca bir kıta askerin ayağında giyecek botunun, çizmesinin dahi olmadığı görülmüştü. Tümen kumandanları, askerin zayıf ve çelimsiz halinden ve ayağına giyecek postalları olmadığından, büyük çaplı manevra yapamadıklarından yakınır durumdaydılar. Koskoca İmparatorluktan geriye sefalet, fakirlikten başka bir şey kalmamıştı. Üstelik sefalet bir salgın hastalık hızıyla ülkeyi ele geçirmiş ve tedavisi olmadığı için de İmparatorluk sadece can çekişiyordu. Aslında Osmanlı Devleti'nin tek sorunu para değildi. İmparatorluk içten içe çöktüğü için bu hemen her kuruma sirayet etmiş gibiydi. Ülkede düzen, çalışkanlık ve temizlik diye bir şey de kalmamıştı⁷².

Savaş, Osmanlı Devleti'nin finanse edebileceğinin çok üstünde devletin kurumlarını zorlamıştı. Hem cephe hem cephe gerisinde Osmanlı Devleti, ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ulaşım, nakliye, haberleşme, güvenlik, sağlık sorunlarının yanı sıra bu coğrafyada yaşayan insanlar iase sorunuyla da karşı karşıya kaldılar. Osmanlı Devleti müttefiklerine yardım için farklı cephelelerde savaşa yönelince; ordunun saldırı gücünde giderek erimeye başlamıştı. Kafkas sınırında Türk ordusunun 1914-1915 kışında aldığı mağlubiyet yüzünden ordu da zayıfladı⁷³. Başlangıçta takriben 90.000 kişi olan ordudan resmi beyanlara göre ancak 12.000 kadarı geri dönebilmişti. Diğer hepsi şehit düşmüş, esir alınmış, açlıktan ölmüş ya da çadırları olmadığı için karlar içinde donmuştu⁷⁴. Bölge hem sivillerin hem de cephe ve cephe gerisinde görevde olan askerin kayıplarının başlıca nedeni gıda yetersizliği ve açlıktı. Doğu Cephesinde görev yapan bir yedek subayın anılarında açlıkla ilgili şunlara yer verilmiş:

71 Ludendorff, a.g.e.,s.266.

72 Limon von Sanders, *Türkiye'de beş yıl*, (Çev: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 16-17-18.

73 Ludendorff, a.g.e.,s.188.

74 Sanders, a.g.e.,s.62.

“ ... Yolların çamur deryası haline gelmesi ve taşlıkların azlığı yüzünden bölükler ciddi açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu; 150 dirheme(480g) inmiş olan asker tayını bile verilmez oldu. Subaylara verilen de kuru peksimet, ara sıra gelen bir parçacık etten ibaretti. Bu böyle devam edebilse yine memnun olacaktık, zaman oluyordu ki buna da bulamıyorduk. Askerin hali pek feci olmaya başladı. Bir gün ihtitatta bulunduğumuz köyden ileri hattı teslim almaya giderken askerinin arasında bilinen pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otları yemek için her biri bir yana dağılıverdiler... Gerçekten ot yemek mecburiyetindeydik. Açlık hiçbir şeye benzemiyordu. Açlık sağlam yapılı bu köylü çocuklarını zayıf, cılız bir hale getiriyordu; dayanma güçleri düşüyor, yürürken şurada burada yıgılıp kalıyorlardı. Biz takım subaylarının durumu da askerlerden pek farklı değildi...⁷⁵”

Osmanlı Ordusu'nda yaşanan kayıpların şüphesiz en önemli nedenlerinden biri ordunun yeterince beslenememesinden kaynaklanıyordu. Örneğin, 1916 yılında kış aylarında ülkedeki ulaşım araçlarının yetersizliği beslenme ve giyim sorunları yüzünden kayıplar yaşanmıştı. Bu durumu ifade eden bir rapor şöyleydi: “Yiyecek ve ısıtıcı elbise noksanı yüzünden büyük kayıplara uğruyoruz. Pek çok Türk eri, hala ince yazlık elbise ile geziyor. Kaputları ve kunduraları yok. Ayaklarını çoğu zaman paçavra ile sarıyorlar, ama yine ayakları çıplaktır. Yiyecek günlük ihtiyacının ancak üçte biri oranında geliyor. Bütün erlerin yüzleri yeterli gıda alamadıklarını gösteriyor... Koşum hayvanlarına hiç yem verilmiyor. Binek hayvanlarına ise günde 1 veya 1,5 kilo arpa veriliyor. Bu sebeple günlük hayvan kaybı da yüksektir. Bundan dolayı yük taşımaya elverişli hayvan sayısı her geçen gün azalmaktadır.”⁷⁶”

Yeterince beslenemeyen askerler uygun koşullarda tedavi imkanlarına da sahip değillerdi. Osmanlı Ordusu savaş uzadıkça güçten düşerek zayıflamıştı. Savaşa giren Osmanlı ordularının büyük bir kısmının gücü olması gerekenin ancak beşte biri kadardı. Ülkedeki nüfus savaş sırasında eksileni kısa sürede tamamlayacak bir demografik özellik taşıyamıyordu. Savaşta en güç askeri işleri yapması beklenen askeri birliklerin birçoğu ayakta duramayacak kadar zayıf, bakımsız ve çelimsiz kalmıştı. Öyle ki Osmanlı Devleti cepheye 17 ila 20 yaş arasındaki genç nüfusu seferber etmeye başlamıştı. Oysa bu grubun hiç savaş tecrübesi yoktu⁷⁷.

Sadece Osmanlı'nın savaştığı cephelerde değil savaşın geçtiği pek çok yerde felaketler eksik olmamıştı. “Hiçbir yazılı anlatım siperlerdeki hayatın dehşetini tam olarak aktaramaz. Siperler çoğu zaman su, çamur, bit, fareler, cesetler ve ceset parçalarıyla doluydu. İki taraf da siperlerini dikenli teller ve makineli tüfek yuvalarıyla koruyor, bunların piyade hücumuyla geçilmesi adeta olanaksız hale geliyordu. Bazı

75 Faik Tonguç, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999,s.47-48'den aktaran Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, (Yayına Haz., Özlem Demireğen- Alev Keskin- Fatma İlhan)Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay.,Ankara,2011,s.17

76 Hikmet Özdemir, Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010,s.176.

77 Atatürk'ün Bütün Eserleri Cilt:2 , s.120

Alman siperleri yerin on metre altına iniyordu. Ağır muharebeler cereyan ederken düzenli yiyecek, içme suyu, tıbbi yardım ve cephane nadiren temin edilebiliyordu. Çoğu durumda cesetler doğru dürüst gömülemiyor ve gömüldükleri zaman da sıklıkla düşman topçusu tarafından mezarlarından dışarı fırlatılıyordu⁷⁸."

Ordunun yeterince beslenememesi ve iaşe eksikliği, yaygın bir durum haline gelmişti. Savaş yıllarında ordunun beslenmesi için ayrılan ve depolanan gıda ürünlerini asker, sivil halkla paylaşmak durumunda kalmıştı. Ancak sonuçta cepheye savaşacak ordu da sırf bu paylaşım yüzünden erzaksız kalarak açlıkla mücadele etti. Bu tabloyu anlatan ve 24 Haziran 1917'de Dahiliye Nezaretine yazılmış bir belgede; "Ordunun zahiresini iaşe-i umumiye ihtiyacına vere vere bugün asker aç kalmış ve verilen zahirenin aynen alınması inkarı hasıl olamamıştır. Halen aç bulunan ordunun son zahiresi de başka tarafa sarf etme"⁷⁹ nin yarattığı sıkıntı üzerinde durulmuştu. Bu durum resmi raporların yanı sıra o dönem gözlemlediklerini kaleme alan kişilerin hatıratlarından da anlaşılabilir. Osmanlı ordusunun askerleri, müttefiki olan Almanya'nın askerleriyle eşit olanaklara sahip olmadığından, dolayısıyla kayıpları daha fazla olmuştu. Savaşın devam ettiği günlere ilişkin bir hatıratta bu durum şöyle anlatılmıştı:

"Genel durumda bir değişiklik yok. Savaş devam ediyor. Askerlerimiz çok perişan bir halde dönüyorlar. Bizim askerlerimiz de, Alman askerlerinin yarısı kadar beslenip giydirilebilse, kaybımız 10'a iner. Bu durum yürekler acısındır. Adana, Osmaniye, Tarsus ve Mersin hastaneleri binlerce hasta, yaralı ve dermansızlar ile dolu. Bunların da bakım ve dinlenmeleri sağlanamadığından, ölümler fazla. Bu durum, felaket içinde ayrı bir felaket oluşturuyor."⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin hazır olmadan ve birçok eksiklikle girdiği bu savaş sırasında durumu gün gün kötüleşmişti. Bu durum devletin savaşın başında askerine verdiği günlük tayın miktarıyla savaşın sonunda verdiği tayın miktarının karşılaştırılmasından da net olarak ortaya konulabilir. Osmanlı Devleti 1914'ün Mart ayında askerine günlük tayın olarak şunları veriyordu: 900 gram ekme, 600 gram peksimet, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram tereyağı, 20 gram tuz. İlave tayın olarak, pekmez, kahve, çay, ekme ve kaymak bulunuyordu. Bunların yerine tahin helva da verilebilirdi. Ayrıca bol miktarda yakacak ve sabun da vardı. Ancak savaşın sonu geldiğinde tablo Osmanlı Devleti açısından daha da kötü hale gelerek Mart 1918'de(Filistin Cephesi'nde) askerin aldığı tayın miktarı oldukça azalarak şu şekle gelecekti: 500-600 gram ekme, biraz tahıl lapası ve bazen de bir parça sebze. Etin ise çok az miktarda nadir olarak verildiği anlaşılmaktadır⁸¹. Bir Osmanlı askerinin savaş günlüklerinde, askerin beslenmesiyle ilgili olarak, "İstanbul'dan hareket edeliden beri askere verilen

78 Neilberg, a.g.e.,s.105.

79 BOA., DH.İ. UM., E-108 /35, 8.N, 1335

80 Borçbakan, a.g.e., s.60.

81 Mehmet Beşikçi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.,İstanbul,2015,s.282.

bulgur çorbası ya 90 yaşındaki öküz eti ile veyahut da kokmuş susam yağı ve zeytinyağı ile pişirtildi. Bu akşam ne oldu hayrette kaldık! Çünkü sadeyağ ile bulgur çorbası, üzüm ve pestil hoşafı verilmiştir"⁸² notlarına rastlanmaktadır.

Askerin savaş sırasında en çok zorluk ve sıkıntı çektiği yerler arasında Erzurum ve çevresi gelmekteydi. Coğrafyanın ve iklimin yaratmış olduğu güçlüklerle mücadele edebilmek mucizevi bir hal almıştı. Erzurum çevresinde oluşturulan siperle de Osmanlı askerleri sadece düşmanla değil aynı zamanda soğukla ve açlıkla da savaşmak zorunda kalmışlardı. Savaş yıllarına çarpıcı şekilde yer verdiği anılarında Doktor Derviş Kuntman söz konusu bölgeyle ilgili detaylı bilgilere yer vermişti:

*"Kargapazarı Dağı ve ondan ayrılan beyaz dağ silsileleri, gözleri yakan güneş ışığı, ilikleri donduran acı bir soğuk var... Herkes, büyük bir sabır iman ile bu yokluk ve fedakarlık hayatına uymaya çalışıyordu. Hemen bir sırtın gerisine çekildik... Odun bulundu; yer yer ocaklar tütmeye başladı... Çaylarımızı kaynattık, fakat şimdi de başka bir üzüntü ile karşılaştık. Tümenden askerlere gıda olarak ekmek yerine buğday gönderilmişti... Fakat ateş hattındaki askerin bunu yenir bir şekle sokmak için ne kadar zahmet çekeceklerini düşünmemişti. Bu yüzden zavallı askerler öbek öbek toplanıp saman ateşi üzerinde kavurma yapıyor, aç midelerinin feryadını dindirmeye çalışıyorlardı. Kavurma çerez olarak biraz yenir; ancak sabah akşam yemek yerine nasıl geçerdi? Nitekim birkaç gün sonra hemen hepsinde ishal başladı"*⁸³ .

İshal zaten zayıf ve güçsüz olan askerleri daha da takatsiz bırakmış ve hasta etmişti. Askerler kavurma tüketerek almaya çalıştıkları kalorinin daha fazlasını ne yazık ki ishal yüzünden kaybetmişti⁸⁴.

Doğu Cephesi'nde Kötek Köyünde yaşanan bir olaya tanıklık eden Albay Abdülkadir Demirtaş şöyle anlatmaktadır:

"... İngilizler Sarıkamış'tan ordunun geri çekilmesini ve nakliyatını sıkı bir surette kontrol ediyorlardı. Biz hemen sonuncu olarak Sarıkamış'ı terk ettik ve Kötek Köyü'ne çekildik... Kötek'e külliyetli miktarda yiyecek içecek malzemesi yığılmıştı... Fakat asker ve halk tarafından yağmagirlik devam ediyordu. Avcı alay kumandanı bana bu yağmanın derhal men'ini emretti. Bölük elimin altında toplu vaziyette idi. Ben doldur kapa ve süngü tak komutlarıyla piyade takımlarına malzemenin yığıldığı yerin etrafını çevirtirdim... Süngü ve dipçikli emri yapamayanları hırpalayarak kısa zamanda yağmayı önledim. Bu gıda maddeleri ve malzeme hudut üzerinde Zivin istasyonu önündeki düzlüğe taşınyordu... Zivin'de bulunan bu ambarın umumi müdürlüğüne tayin ve tanzif ederek, bölüğüme de muhafaza vazifesini verdiler. Bir ay kadar bu vazifede

82 *Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918) Sami Yengin (Yayına Hazırlayanlar Ahmet Tetik - Sema Demirtaş - Ayşe Seven Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara, 2007s.33.*

83 *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları,(Derleyen, Metin Özata) , Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay.,Ankara,2009, s.106.*

84 *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, (Yayına Haz., Özlem Demireğen-Alev Keskin- Fatma İlhan)Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay.,Ankara,2011,s.18*

kaldım. Bu süre içinde, zahire vesairenin üzerini muşamba örtüler ve el altında bulunan tahta gibi malzeme ile örterek, kara karşı korumak için mümkün olanı yaptım. Fakat tacizat yine başlamıştı. Bir anda on araba geliyor; ellerinde bir kağıt parçası, filan köy ya da kasaba için arpa, buğday vs. istiyorlardı. İltimas almış yürümüşü⁸⁵."

I.Dünya Savaşı günlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın komutasında görev yapan subaylardan biri olan İzzeddin Çalışlar da günlüklerinde özellikle Diyarbakır ve çevresinde gördüğü olaylardan, göçmenlerin durumundan, yetim kalan çocuklardan detaylı bir biçimde söz etmektedir. 13 Nisan 1916 günü Diyarbakır'a gitmeye çalışan 12 yaşında karnı aç bir kız çocuğunun acıklı halinden söz etmekteydi. İzzeddin Bey'in değimiyle "her yerde sefalet hakimdi". Köylerde dam ve evler yıkılmış, insanlar ocaksız kalmışlardı. Bölgede açlık sadece yetim kalmış çocuklara mahsus bir durum da değildi. Halkla beraber cephede savaşıyan asker ve ordunun komuta kademesi de açlık çekmişti. Bütün savaş boyunca hayatta kalmayı başaranların çektiği en büyük zahmet açlık yüzünden yaşanmıştı⁸⁶. Bir kurmay subay 21 Ağustos 1916'da günlüğüne; "Yorgunluk içindeyiz... Açlık ve yorgunluk son dereceye vardı. 7. Fırka Kurmay Başkanı'nın verdiği saç ekmeği ile biraz köfte ve yoğurt yedik..."⁸⁷ diye yazmıştı. İzzeddin Çalışlar, Diyarbakır ve çevresinde görev yaparken, iaşe sıkıntısı ve askerin durumuna ilişkin olarak şunlara yer vermiştir: "29 Aralık 1916. Hava yağmurlu. İş çok. Akşamüstü şehir dahilinde biraz gezdim. Her taraf sefalet görüntüleri içinde. İaşe meselesi nazik bir hal aldı. Çare bulan yok. Erat karlar içinde, aç susuz vatani bekliyor. Fedakarlığın en büyüğünü gösteriyor. Buna rağmen yarım istihkak bile alamıyor. Askerlik büyüktür..."⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheler içinde Çanakkale Cephesi'nin önemi son derece büyüktü. Deniz savaşlarıyla başlayan Çanakkale Cephesi, kara savaşlarıyla devam etti. 1915 yılı boyunca devam eden kara savaşları aynı yılın yaz aylarında son derece dar bir alanda siper savaşına dönüşerek savaşıyan tarafların büyük kayıplar vermesine neden oldu. Ancak 1915 yılının sonlarına doğru İtilaf devletleri, bu cephede yenilgiyi kabullenerek geri çekilmeye başladılar. Cepheden geri çekilen ve bölgeyi boşaltan İtilaf devletlerinden geriye bir hayli savaş malzemesi kalmış ve bunlarda Osmanlı ordusunun işine yaramıştı. İtilaf devletlerinin bölgede bıraktıkları arasında konserve ve un gibi son derece önemli gıda maddeleri bulunuyordu ve bunlar İstanbul'a taşınmıştı. Osmanlı askerinin giyecekleri yeterli olmadığından ve ordu mensupları yeterince iyi beslenemediklerinden onlar için cephede İtilaf devletlerinden geriye kalanlar eşi bulunmaz bir nimet olmuştu. Osmanlı askeriyle birlikte Çanakkale'de görev yapan Alman General Liman von Sanders, yağmayı sık bir nöbetçi kordonu

85 Alb. Abdülkadir Demirtaş Alp'in Anıları- Balkan Savaşlarından Atatürk'ün Çankaya Muhafızlığına(Yay. Haz. Kemal Arı), Yeni Önder Matbaası, İzmir,2003, s.93-94.

86 İzzeddin Çalışlar, On Yıllık Savaş- Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları, (Ed.Özlem Çekmece)Türkiye İş Bankası Kültür Yay.,İstanbul,1993,s. 199, 231.

87 A.g.e., s.237-238

88 Çalışlar, a.g.e., s.273.

ile önlemeye çalıştığını, ancak bunda çok başarılı olamadığını yazarak Türk askerinin durumunu şöyle tarif etmişti: “Yarımadadaki Türk askerlerini, akla gelen her nevi üniformadan derledikleri akıl almaz kıyafetler içinde görmek mümkündür. Çocuk gibiydiler. Hatta eğlence olsun diye, İngilizlerin gaz maskelerini takıyorlardı⁸⁹.” Ölümünün yanı sıra geride kalanlar içinde sıkıntılar katlanılmaz bir hal almıştı. Geride kalanlar hem zor şartlar altında savaşmaya devam ediyorlar hem de gözleri önünde ölen arkadaşlarının acılarına alışmaya çalışıyorlardı.

O günlerde henüz Osmanlı yönetimi altında bulunan Arap yarımadasında, başta kutsal topraklar olmak üzere, vatan toprağı gördüğü bu yerde insani ve maddi açıdan çok büyük kayıplar verdi. Bunun yanı sıra yaşanan şartların zorluğu karşısında söz konusu coğrafyada açıklıktan ölümler yaşandı. Ancak yine de Osmanlı Devleti ve onun subayları savaş sırasında bölgeyi savunmak uğruna pek çok fedakârlık yapmaktan geri kalmadı. O günlerde cephede olan Falih Rıfki Atay’ın yaptığı gözlemler, ordunun ne derece zor şartlar altında mücadele ettiğinin tanıklığıdır. Falih Rıfki, Osmanlı ordusunun çoğu genç neferlerinin ve bu genç neferleri gözlerini bile kırpmadan cepheye sevk eden Anadolu köylüsünün destanına tanıklık etmiştir. Falih Rıfki’nin “Zeytindağı” isimli kitabında bir harp subayından aktardığı notlar son derece çarpıcıdır:

“Kaç gündür kızgın yollardayız. Kıtama bir türlü tabii bir yürüyüş yaptıramadım. Konaklama araları nizamnamenin gösterdiği müddete değil, içilecek suların bulunduğu yerlere bağlıdır. Bir sudan kalkıp öbür suya konuyoruz. Bu kadar güçlük içinde bile döküntü ve hasta bırakmadık. Ve su içmek değil, yapışık çamur yutuyoruz. Kendi kendine bir çöl, hendesesiz, çizgisiz ve şekilsiz, büsbütün çöl! Aldığım nefes göğsümü tikiyor, boğazımdan geçerken katı ve yuvarlak bir şeymiş gibi hissediyorum. Geceleri, güneşi az bir kış gününden daha parlak... Aynı ufuk geri çekiliyor gibi devam eden sarı fersahlarda günlerce ne hayat, ne yeşil bir ot kümesi var”⁹⁰.

Cemal Paşa’nın hatıralarından takip edebildiğimiz kadarıyla, Beyrut ve Lübnan’da halkın ciddi iâşe sorunu yaşadığı anlatılmaktadır. Beyrut valisi, fukarayı iâşe için Beyrut’ta ahali mutfaqları açtırmış ve burada fukaraya parasız ekmek ve yiyecek dağıtmıştı⁹¹. Bir Osmanlı subayı, çöllerde yaşadıklarını şöyle anlatıyordu: “6 Kasım 1917’de ileri hattaki siperlerden geri çekilmeye başladık. Bugüne kadar ne erzak ne de ekmek aldık. Ekmek, çarşı ve köylerde bulunur ise de pek çok pahalıdır. Bir kâğıt lirayı 15 kuruş gümüş para ile değiştiriyoruz. Fakat bir defada karın doyurmak için yalnız üç kuruşluk ekmek lazımdır. Hâlbuki üç kuruş bize 20 kuruş mal oluyor. Bu yüzden mecburi olarak pek çok para sarf olunuyor. Hatta bugün 305 mecdiye para olarak banknotum mevcuttu”⁹².

89 Sanders, a.g.e., s.142

90 Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1970, s. 138-139.

91 Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul,2010,s.338.

92 *Drama’dan Sina-Filistin’e Savaş Günlüğü (1917-1918) Sami Yengin* (Yayına Hazırlayanlar Ahmet Tetik - Sema Demirtaş - Ayşe Seven Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara, 2007, S.22.

7 Ekim 1918'de sabaha karşı cepheden Hama'ya gelen bir Osmanlı subayı, devletin tükenmişliğini kendi özelinde şöyle açıklamıştı: "O gün ve o gece tren orada kaldı. Yiyecek hiçbir şeyim olmadığı gibi param da yoktu. Mahs'ta bana verilen bir konserve kutusunu sekiz kuruşa sattım. Neyse bu para ile geçindim ise de her şey yüksek fiyatla satılmaktaydı. Bir matara su, iki hatta üç metelik. Üzümün 62 dirhemi bir buçuk kuruş, peynirin on kuruş, yumurtanın tanesi iki buçuk kuruş. Kısaca bir şey alınmıyor. Bunlar, bu mahrumiyetler yeterli gelmiyormuş gibi bir de kanlı basura tutulmuşum. Artık yürüyecek gücüm kalmadı. İnsanlıktan çıktım⁹³."

Arap çöllerinde ayakta kalmaya çalışan Türk askerleri için savaşmak hiç kolay olmamıştı. Kanal seferinde askerler develerini kaybetmelerine rağmen mücadele etmeye devam ettiler. "Anadolu çocukları ne dayanıklı adamlardı. Bunca yorgunluktan sonra, daha az vasıtalarla, büsbütün zorlaşan geri seferini intizamla, fütursuzca başardılar." Türk askerleri, her türlü, engele rağmen komutanlarının emirlerini yerine getirmek için onlara mesafeyi- Anadolu'yu, Suriye'yi Filistin'i geçerek Arap çöllerinin en derinlerine kadar gelmeyi bir görev bilmişlerdi⁹⁴.

Osmanlı askerinin I. Dünya Savaşı'nda yaşadıklarına, çektiği acılara belki pek az insan katlanabilirdi. Bir yandan çölün ortasında sıcaktan kavrulan ve susuz kalanlar diğer yanda ise soğuktan donup geri dönmeyenler vardı. Ancak iki grubun ortak noktası ise açlığa maruz kalmalarıydı. İster çölün ortasında isterse karlı dağlarda olsun, Osmanlı askeri aç kalmıştı. Savaşın sonuna doğru askere alınan gençlerin cephede savaşacak durumda olmadıkları bilinmekteydi. Savaş devam ettikçe acımasız koşullarla karşı karşıya kalan Osmanlı toplumun bireyleri gerçekten de kar gibi eriyordu. Cepheye asker, insan dayanmıyordu. Toplum, cepheye insan sevk etmekte yetersiz kalmış, bütün geleceğini cephelerde kaybetmişti. Savaş insan öğüten büyük bir değirmen gibi cepheye her seferinde daha genç bir kitleyi çekiyordu. Bunun tanıkları bu manzara karşısında hayretlerini gizleme konusunda aciz kalmışlardı:

"Yeni alınan askerler geçiyor. Aman yarabbi, hepsinin renkleri soluk, üstleri başları perişan, yürüyecek halleri yok, kör topal tabirine uygun halde. Allahım şu savaşa, şu insan kasaplığına bir son ver diye dua ederken gözlerim yaşardı⁹⁵."

Savaşın Getirdiği Manevi Buhran

Osmanlı Devleti savaşla birlikte tam bir çözümlüş yaşamaya başlamıştı. Savaş yıllarında adeta milletin "maneviyatı bozuluyor, gelecekte gün be gün ümidi azalarak üzüntüsü fazlalaşıyordu⁹⁶". Devletin hemen her kademesinde bu çözümlüş kolaylıkla görülebiliyordu. "Mülki hükümetlerin tam aczi genel bir anarşiye sürüklenen genel hayatı idareye engel olup ahalinin hakları için ne düşünüyorsa hepsi hak

93 A.g.e., s. 106.

94 Atay, a.g.e.,s.141-142.

95 Borçbakan, a.g.e., s.67.

96 Borçbakan, a.g.e.,s.58

ve adalete aykırı ve dolayısıyla halkın nefretinin artmasına yol açacak bir şekilde çözmek zorunlu alışkanlığındadır."⁹⁷ Ülkede hükümetin yönetimindeki acizlik memurlar arasında rüşvetin yaygınlaşmasına, vurgun ve yolsuzlukları yüzünden, "*adalet cihazı asla işleyememekteydi*"⁹⁸. Bu durum Osmanlı Devleti'nin her yerinde, her köşesinde "*umumi hayatı*" çürütmüştü. Halkın geçimi, ticaretin işleyişi, öyle korkunç bir hal almıştı ki, işlerin düzelmesine olanak görünmüyordu. Toplumun hiçbir kesiminde geleceğe dair bir umut kalmamıştı değerlendirmeleri yapan Mustafa Kemal Paşa'ya göre "*harp devam ederse karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen ulu saltanat binasının bir gün içerden birden bire çökme*" ihtimali vardı⁹⁹. Uzun süren savaş yılları boyunca insanlarda bezginlik, mutsuzluk, umutsuzluk salgın bir hastalık gibi yayıldı. Bu durum savaşın üstün gelen tarafında da yenik gelen tarafında da böyle oldu. Bir yazar, savaş yüzünden "*yasa bürünmeyen aile yok gibiydi*"¹⁰⁰ diyerek toplumların yaşadığı manevi buhranın ne derece büyük olduğunu ortaya koymuştur. "*Savaştan sosyo-ekonomik çöküntü ile çıkan halk, tamamen ümitsizliğe ve geçim derdine düşmüştür*"¹⁰¹.

Savaş boyunca büyük can ve mal kayıpları yaşandı. Çoğu ülkede savaşa coşkuyla katılan askerler, kısa sürede hayatta kalabilmek için vahşileştiler. Yaşananlar yüzünden insanlar ahlaki çöküntü içine girdiler. Sivil halkı her bakımdan tüketmişti. Üstelik sadece sivil halk bu tükenmişliği yaşayan kesim değildi. Yaşama tutunmayı başaran, savaştan kurtulan askerler ancak fiziksel ve ruhen çökmüş bir halde evlerine dönebildiler¹⁰². Devletlerin galip gelmesi ordularının mutlak zafer kazanmalarına bağlıydı. Ancak savaşan askerler geride büyük fedakarlıklara katlanmak zorunda kalan aileler bırakmışlardı. Savaş bu fedakarlıklar üzerine inşa edilmişti. Kimi eşler kocalarını kaybederken kimi anneler oğullarını kaybetmiş, kimleri ise savaş yüzünden hem eşlerini hem de oğullarını kaybetmenin derin acısını yaşamışlardı¹⁰³. Savaş boyunca "*sadece Balkanlarda yaklaşık 1 milyon kişi tifüs yüzünden öldü. Bu korkunç rakamlar sakat kalanların, kör olanların ya da babalarını ve kocalarını kaybeden ailelerin, idealler, güven ve iyi niyetin ortadan kalkmasından kaynaklanan manevi yıkımın fiziksel zararlarını göstermez. Avrupalılar büyük mezarlıklarına baktılar ve yaptıklarından dehşete düştüler. Ekonomik zarar da çok büyüktü. Avrupalıların büyük bölümü açlık çekmişti*"¹⁰⁴.

Maddi yoksunluklar ve yaşanan felaketler insanların halet-i ruhiyelerinde derin izler bırakmıştı. Üstelik bu durum sadece I. Dünya Savaşı'nda görülen bir durum da değildi. Osmanlı askerlerinin depresyonla imtihanları daha önceki

97 Atatürk'ün Bütün Eserleri Cilt:2, s.-120

98 Atatürk'ün Bütün Eserleri Cilt:2, s.-120

99 A.g.e. , s.-121.

100 Renouvin, a.g.e.,s.439.

101 Temel, a.g.e., s.275.

102 Dünya Tarihi, NTV Başvuru Kitapları,(Editör: Derya Tulga), İstanbul,2012,s.340.

103 Renouvin, a.g.e.,s.439.

104 J.M. Roberts, Dünya Tarihi 18. Yüzyıl ve Sonrası... II. Cilt,(Çeviren: İdem Erman-Tansu Akgün), İnkılap Kitabevi, İstanbul,2013, s.882.

savaşlarda başlamıştı. I.Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce Türkiye'ye gelen Türkiye'de özellikle kara ordusunun yeniden şekillenmesinde görevlendirilen Alman askeri heyetinden Liman von Sanders'in konuyla ilgili gözlemleri oldukça çarpıcıdır. Liman von Sanders, Askeri Misyon Başkanı olarak bütün birlikleri ve kaleleri teftiş etmek hakkında sahipti. Sanders, Osmanlı Devleti'nde I. Kolordu'yu kumanda ettiği günlerde bütün subayların depresyonda olduğunu belirtmektedir¹⁰⁵. *"Birinci Dünya Savaşı süresince zor ve kıt imkanlar içerisinde görev yapmış olan Türk ordusunun, ağırlaşan yaşam şartları ve zaferden ümidin kesilmesi nedeniyle maneviyatı bozulmuştu"*¹⁰⁶.

Türkiye'nin en çok kayıp verdiği yer olan Çanakkale'de manevi durum şöyleydi: *"Topçunun açtığı eşi görülmemiş ateş anlamsız hücumların sürekli tekrarlanması bazen fazla geliyordu. Doktorlar hiçbir fiziki yarası olmayan, ama buna rağmen sinirsel bozukluklar sergileyen binlerce asker muayene etmeye başladılar. Kimisinde yüz tikleri oluşmuş, kimisi katatonik hale gelmiş veya normal yürüme yeteneğini yitirmişti. Bazı subaylar askerlerini cesaretsizlikle suçladı, ama çoğu kısa sürede bunun ciddi bir sorun olduğunu anladı. Ne olduğunu ve nasıl tedavi edileceğini tam bilemeden askerler buna "bombardıman şoku" demeye başladılar. Savaşın sonradan doktorlar, tıpkı insan vücudunun sınırları olması gibi(söz gelimi kötü beslenme, aşırı yorgunluk ve uygunsuzluktan muzdarip insanlarda olduğu gibi) insan sinirlerinin de bir sınırı olduğunu anlamaya başladılar. Savaş sırasında doktorların yapabildiği en iyi şey, askerleri ön hatlardan çekmek ve bazen de özel tedavi merkezlerine göndermektir. Bazı askerler belli bir istirahat ve tedaviden sonra iyileştiler. Bir kısmı tedaviye hiçbir zaman yanıt vermedi"*¹⁰⁷.

Üstelik bu durum sadece askerin yaşadığı bir sorun da değildi. Tüm Osmanlı tabiiyeti de benzer duygular içinde yaşam mücadelesi vermiş ve varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardı. Savaşın sonuna yaklaşırken ümitsizlik daha da yaygınlaştı. Ümitsizliğe ilişkin bir durum hatıralara şöyle yansımıştı:

*"15 Aralık 1917: Burada maneviyatım bozuluyor, gelecekte ümidim azalıyor. Üzüntüm fazlalaşıyor. Güya kimse ile temasta bulunmuyorum. Fakat olaylar kendi kendine geliyor. Bir taraftan Rusya ile barıştan ümitli olurken; diğer taraftan İngilizler, Arabistan cephesinden gündün güne vatanın kalbine doğru ilerlediklerini görüyordum. Mülki memurların bir kısmı ile halkın çoğunluğu, gece karanlıkta kalarak emzikteki çocuğuna süt sağlamaktan aciz, odunsuz, kömürsüz, yalnız alabildiği vesika ekmeği ile hayatını sürdürüyor. Öbür tarafta, gündüz gibi aydınlıklar içinde sabahlara kadar cümbüş ve kumar partileri içinde eğlenceler var"*¹⁰⁸.

Savaşın yaratmış olduğu travmatik etkinin belirtileri Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanlar'da da ortaya çıkmıştı. Alman General Erich Ludendorff, savaş sırasındaki gözlemlerin de bu duruma detaylı bir biçimde yer vermiştir:

105 Sanders ,a.g.e.,s.14.

106 Temel, a.g.e., s.26.

107 Neilberg, a.g.e.,s.105-106.

108 Borçbakan a.g.e., s.58.

“ Alman milleti Alman ordusunda zamanla pek çok zaaflar hasıl oldu. Hastalık alametleri artık görülüüyordu. Bunlar birçokları tarafından ihtar olundular... Psikoljik hastalıklara erkenden tam olarak tanı koymak oldukça zordur. Önce iyi zannedilir fakat ancak belirtiler ortaya çıkınca geçmiş şeylerin manası anlaşılır. Ordunun birçok yerlerinde meydana gelen müthiş bozgunlukların teferruatı, 9 Ekim (1916) memleketteki milyonlarca Almanın ani bir şekilde beliren ihtilalinde olduğu gibi bana tamamıyla meçhuldür. Dertlerin şifa bulmasında ve hastalığın teşhisinde benimle birlikte çalışan zabıtlere ben daima endişelerimi daima endişelerimi tekrar ederdim¹⁰⁹. ”

Birinci Dünya Savaşı bitip de geriye kalanların birçoğu belki de ölümü tercih edecek noktaya gelmişlerdi. Bu kayıpların yanı sıra pek çok kişi savaş yüzünden annesini babasını yitirmiş yetim kalmış, kadınlar eşlerini kaybetmiş ve bu yüzden geride kalanlar öz güvenlerini ve geleceğe dair umutlarını da kaybetmişlerdi. Gerçekten de toplumlar adeta toplu buhranlara sürüklenmişler ve uzunca bir süre bu travmatik durumu atlatmak mümkün olmamıştı¹¹⁰. Osmanlı Devleti son savaş imtihanında başarısız olmuştu. Osmanlı ordusunun zaten sağlıklı olmayan ruhsal durumu giderek onun fiziksel gücüne de yansıdı. Ordunun fiziksel durumundaki bozulma onun muharebe gücünü de tehlikeye sokmuştu. Güç kaybı yüzünden onlarca ölüm meydana geldi¹¹¹.

Büyük Savaşın kayıpları her bakımdan son derece fazla olup dünyanın çehresi değişmişti¹¹². Her şeyden önce Osmanlı Milleti bu savaşta bir kar gibi erimişti. Vasıta eksikliği, gıda yetersizliği, elbise noksanlığı ve bunlara ilave olarak suiistimaller, ülkeyi dayanılmaz bir duruma sokmuştu. Osmanlı Devleti'nin silahlı varlığının ancak %10'unun savaşabilecek bir durumda olduğu da bir başka vakaydı¹¹³. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sadece kaynakları değil kendisi de bu savaşta tükendi. Büyük savaşta ölen onca insanla birlikte Osmanlı Devleti de hukuki varlığının sonuna geldi. 1911'den beri savaş halinde olan Osmanlı Devleti için I. Dünya Savaşı artık son demektir. Osmanlı Devleti son savaşını verirken Türkiye'de 1918'den itibaren yeni bir savaş başladı. Bu yeni savaş, mücadeleye katılanlar için bir *“var olma yok olma”* savaşıydı. ebildi. 1922 yılının sonunda Osmanlı Devleti'nden geriye kalan Anadolu Coğrafyasında, yeni bir Türk devleti kuruldu. Yeni devlet, Osmanlı Devleti'nden kalma seferlik sürecini, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanının ikinci günü olan 31 Ekim 1923'te 365 sayılı kanunla kaldırılmıştı. Bu demek oluyordu ki; Türk Milleti 10 yıl süren bir seferberlik süreci yaşamıştı¹¹⁴.

109 Ludendorff, *a.g.e.*, s.638-639.

110 Bülent Şener, *“Avrupa Kıtası Açısından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuçları”*, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı (Ed.Ümit Özdağ), Kripto Yay., Ankara, 2014, s.360-361.

111 Sanders *a.g.e.*, s.158.

112 *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde...*, s.93.

113 Borçbakan, *a.g.e.*, s.61.

114 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 III*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.156

Mütareke Döneminde Gündelik Hayattan Kesitler

I.Dünya Savaşı bittiğinde Osmanlı Devleti siyaseten çökerken toplumda çöken imparatorluğun yarattığı sorunlarla baş başa kaldı. Bu dönemin toplumu açısından pek çok trajediyi barındıran sancılı, acılı bir süreçti. Her şey bir yana toplum onca acıya katlanırken bunun ne kadar süreceği hakkında da bilgi sahibi değildi. Bu durum yaşanan acıları daha da katmerli hale getiriyordu. Savaşın erittiği insan kitleleri bir yana geri kalanları daha zor günler karşılaştı. Bu zorluklar arasında kıtlık, açlık, eşkıyalık, fuhuş ve beraberinde getirdiği sağlık sorunları ve bulaşıcı hastalıklar, evsizlik¹¹⁵vb. sorunlar vardı. Savaş günlerinden kalma yüksek fiyatlar mütareke döneminde de devam etti. Türkiye'de hayat pahalılığı aslında mütareke günlerinde de devam etmişti. Savaşın bitmesi ülkede şartların bir anda normale dönmesine izin vermedi. Temel tüketim maddelerinde yaşanan fiyat dalgalanmaları toplumun yaşamını olumsuz etkilemeye devam etti. İstanbul'da fiyat dalgalanmaları o kadar ani oluyordu ki buna ayak uydurmak sade insan için neredeyse imkansızdı. *"Mütarekeyi takiben kurtuluşa yüz tutan durum, gayet süratla berbat olmaya başladı. 18 kuruşa inen ekmeğe, 40 kuruşa çıkmış şeker 360, sabun 130 kuruş olmuştu. Bu gidişle, yeni dostlar bize Almanları aratacak. Özellikle taşımacılık durmuş. Ajans ve gazetelerin bildirdiklerine göre, İstanbul'da elektrikler sönmüş; tramvaylar, vapurlar, tüneller işleyemez olmuş. Herkese karanlıkta ekmeğe yerine patates veriliyormuş"¹¹⁶.*

Mütareke günlerinde İstanbul'da işler tam bir kargaşa ve buhran içindeydi. Savaş sonrasında kentte sıkıntılar yüzünden esnafın bir kısmı grev yapmaya başlamıştı¹¹⁷. *"Meskensizlik, çamaşır buhranı, açlık ve sefalet hatta ekmeksizlik, yakacak yokluğu, sabun fiyatlarının pahalılığı, halkın temizlik maddelerini kullanamaması...vb"¹¹⁸* daha çok mesele İstanbul'da halkın karşı karşıya olduğu sorunların sadece bazılarını teşkil ediyordu. Mütareke yıllarında Osmanlı Devleti'nin başkentinde bile her şey tam bir karmaşa ve kaos içinde görünüyordu. Gündelik yaşam adeta felç olmuş hemen her konuda tam bir belirsizlik yaşanmaktaydı. Ülkede sefalet ve istikrarsızlık kontrol edilemez bir hal almıştı. Ulaşım sağlıklı yapılamıyordu. Deniz yoluyla transferi yapacak doğru düzgün vapur bulmak neredeyse imkansızdı. Bu nedenle postalar gecikiyordu. İstanbul'da büyük vapurlarla Triyeste'ye Alman esirleri naklediliyordu. Bu durum devletin kendi limanları arasındaki taşımacılık işlerine olumsuz yansiyordu. Örneğin Trabzon'a gidecek olan bir vapur arızalandığı için Giresun Limanı'na mecburen sığınmak zorunda kalmış, içindeki bine yakın yolcu, sefaletle mahkum olmuştu. Fiyatlar bir iniyor bir çıkıyor ve ülkenin geri kalan bölümlerinden sağlıklı haber almak mümkün

115 Mehmet Temel, İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, Kültür Bakanlığı yay.,Ankara, 1998, s.277

116 Borçbakan, a.g.e., s.83.

117 Nüzhet Sabit, İaşe'de Kırkbeş Gün(Mütareke Devri İaşe Umum Müdürlüğü Hatıraları),(Yayına Hazırlayan Cüneyd Okay),Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014,s.31.

118 Temel, İşgal Yıllarında..., s.241.

olmuyordu¹¹⁹. Ancak yine de şavaş döneminde yaşananlarla kıyaslandığında fiyatlarda görülen azalma, toplumda ilk günlerde sınırlıda olsa bir rahatlama yaşanmasına neden olmuştu. Bu göreceli rahatlama karşın ülkenin değişik yerlerinden hükümet merkezine şikayetlerde gelmeye devam etmişti. Anadolu adeta bir yangın yerine dönmüştü. İmkanların en fazlasının olduğu devletin başkentinde bile tam bir rahatlama olmamışken, savaşın tüm yükünü omuzlamış Anadolu'da hayat kolayca normale dönemedi. Dönemi arşiv belgeleri bu durumu gösteren pek çok kayıtlarla doludur. Bunlardan bir tanesini *Akçaşehir Belediye Reisi'nin Dahile Nezaretine yazdığı bir belden görmek mümkündür*:

“Nahiyemiz ahalisi zürra olmayıp ticaret yapılamadığından halihazır dolayısıyla hububat fiyatının pek gali (çok pahalı) bulunduğundan bir çoklarının açlıkla helak olmak derecelere geldiği kemal-i teessürle görülmektedir. Üç seneden beri bura tekalif-i harbiyeye bağlı olup mürur-u zamanla kuvve-i azimetini yüzde elli kaybetmiş 2 bin kile mısırın terk-i hükümetten takdir buyrulacak fiyat üzerine furuhtuna müsaade olunması ahali-yi milliyeye istirahat ederim¹²⁰...”

Mütareke yıllarında kimi yerlerde Amerikalıların ekme çıkardıklarına dair anekdotlar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Trabzon'da görülmüş ve Amerikalılar 20 Mayıs 1919'da burada ekme çıkarmışlardı. Bu duruma tanık olan Ali Cevat Borçbakan, Amerikalıların ekme çıkarmalarına rağmen fırınlardaki yığılma nedeniyle ekme alabilmenin mümkün olmadığını hatıralarında söz etmiştir. Ekmeğin 22 kuruştan 21 kuruşa indiğini ancak savaş günlerinde 120 kuruşa alınan ekmeğin ucuzlamasının inanılmaz ve imkansız bir durum olduğunu yazmıştır¹²¹. Mütareke yıllarında Türkiye'de bulunan İngilizlerin verdiği bilgiler, ülkede çok az şehrin Büyük Savaş öncesindeki üretim seviyelerini koruyabildiklerini göstermektedir. Bunlar, Aydın, Karesi, Bursa, Eskişehir ve Adana gibi yerlerdi. Adı geçen yerler dışında ülkenin geriye kalan tamamında üretim ciddi bir biçimde aksamıştır. Ülkenin geleneksel tarım ürünlerinde savaş öncesi ve sonrasında çarpıcı düşüşler yaşanmıştır. Bu durum savaş bittikten sonra da Türkiye'de vatandaşların hayatlarını etkilemeye devam etmiştir¹²².

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşadığı savaşlar yüzünden toplum, ölüm, hastalık, sakatlık, fakirlik, açlık... vb. üzücü durumların altında ezildi. Bu dönemde, Osmanlı toplumunun yaşadığı bu büyük sorunlar sonraki nesillere de sirayet eden kalıcı bir etkiye dönüştü. Yaşananlar savaşın kurtulmayı başaranları derin bir buhrana sürükledi. Bu uzun sürecin devlet için

119 Borçbakan, *a.g.e.*, s.85-87

120 BOA.,DU.İ.U.M., E-18/96, 26 L, 1334

121 Borçbakan, *a.g.e.*, s.92-93

122 Eldem, *a.g.e.*...37-38.

en can alıcı noktası 1914 ile 1918 arasında gerçekleşti. Zira bu dönemi kapsayan I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin son savaşı oldu. Fakat bu büyük savaş, toplumu da eritip yok olma noktasına getirdi. Bir yandan devletin savaşa girmiş olduğu birçok cephede yaşanan ölümler; diğer yandan cephe gerisinde yaşanan sorunlar nedeniyle insanlar büyük bir manevi sınav verdiler. Cephelerde savaş şartlarına dayanamayan askerin bir kısmının firar etmesi bir süre sonra ülkede eşkıyalığın görülmesine neden oldu. Anadolu topraklarında firari ve eşkıyalık sorunu ancak 1930'lara doğru ortadan kalkabildi.

Savaşın yaşandığı her devlette görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde de üretim faaliyetleri aksadı. Üretici nüfusun silahaltına alınmış olması iş gücü açığını ortaya çıkardı. Toplumun yarısını oluşturan kadınlar, savaşta aktif olarak çalışma hayatına girdiler. Savaşla birlikte cephe gerisinde örneğin köylerde, kazalarda ilçelerde ve özellikle kent merkezlerinde hayat pahalılığı, karaborsacılık, açlık, fuhuş, hırsızlık olağan vakalar haline geldi. Ülkede sosyal hayatı etkileyen olumsuzlukların içinde salgın hastalıkları anımsamak gerekir. Zira savaşla bozulan düzen sağlık hizmetlerinin aksamasına ve devletin çoğu zaman hastalıkları önleme konusunda yetersiz kalmasına neden oldu. Savaş bir yandan da nüfus hareketliliğini, iç ve dış göçleri beraberinde getirerek, ülkenin kimi yerlerinde insan topluluklarının yığılmalarına neden oldu. Osmanlı Devletine özellikle ülke dışından gelen göçler yüzünden başta İstanbul olmak üzere kimi kentlerde ciddi sosyolojik, kültürel ve demografik değişiklikler gerçekleşti.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA., DH.İ. UM., 98/ 1, 2 Ra, 1334
 BOA.,DU.İ.UM., E-18/96, 26 L, 1334
 BOA., DH.İ.UM., E-27/ 35, 11 R, 1335
 BOA., DH.İ.UM., E-108 / 35, 8 N, 1335

II. Tezler

- Safiye Kıranlar, “Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)” İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilimdalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Sami Korkmaz, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir’de Sosyal Hayat”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih** Anabilimdalı, Balıkesir,2006, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E.T.01.02.2015.

III. Anılar ve Araştırma Eserler

- Atatürk’ün Bütün Eserleri Cilt:2 (1915-1919)*Kaynak Yay., İstanbul, 2003.
- Atatürk’ün Hatıra Defteri*(Yayıma Haz: Şükrü Tezer) TTK, Ankara, 1972.
- Alb.Abdülkadir Demirtaş Alp’in Anıları- Balkan Savaşlarından Atatürk’ün Çankaya Muhafızlığına*(Yay. Haz. Kemal Arı), Yeni Önder Matbaası, İzmir, 2003.
- Alexander Aaronsohn, *Türk Ordusuyla Filistin’de: Bir Yahudi Askerin I. Dünya Savaşı Notları*, Selis Kitabevi, İstanbul,2003’den aktaran Nejat Akar, *I. Dünya Savaşında Çocuklar*, Çınar Basım, İstanbul, 2014.
- Ali Cevat Borçbakan’ın Hatıraları*(Yayıma Haz: Saime Yüceer), Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2005.
- Bahaeddin Demir Aydın, Muhacir olmak da varmış. Rumelili Bir Kalem Efendisinin Anıları*, Hazırlayanlar: Figen Taşkın, Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul,2013’den aktaran Nejat Akar, *I. Dünya Savaşında Çocuklar*, Çınar Basım, İstanbul, 2014.
- Bela Horvath, *Anadolu 1913*,Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2010.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, (Yayına Haz., Özlem Demireğen- Alev Keskin- Fatma İlhan) Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2011.

Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları,(Derleyen, Metin Özata) , Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2009 .

Bülent Şener, "Avrupa Kıtası Açısından Birinci Dünya Savaşı'nın Sonuçları", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Ed.Ümit Özdağ), Kripto Yay., Ankara, 2014.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

Duncan Hill, *The Great War A Pictorial History*, Atlantic Publishing, U.K, 2013 .

Dr. Harry Stuermer, *Birinci Dünya Savaşında İstanbul- Ahlaki ve Siyasi Tetkikler- Almanlar ve Jön Türkler*, (Çev.Ömer Öztürk), Yaba Yay., İstanbul, 2012.

Drama'dan Sina-Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918) Sami Yengin (Yayına Hazırlayanlar Ahmet Tetik - Sema Demirtaş - Ayşe Seven Genelkurmay Atase Başkanlığı, Ankara, 2007.

Dünya Tarihi, NTV Başvuru Kitapları, (Editör: Derya Tulga), İstanbul, 2012.

Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul, 2014 .

Ertan Gökmen, "Batı Anadolu'da Çekirge Felaketi (1850-1915)", *Bellekten*, Cilt: LXXIV-Sayı:269, Nisan 2010.

Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999,s.47-48'den aktaran *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*, (Yayına Haz., Özlem Demireğen- Alev Keskin- Fatma İlhan)Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara,2011.

Falih Rıfki Atay, Çankaya, Pozitif Yay., İstanbul, 2004.

Falih Rıfki Atay, *Zeytindağı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

Fevzi Çakmak-Eren Akçiçek, "Böceklerin besin kaynağı olarak kullanılmasına bir örnek: Çekirgeler", *Yemek ve Kültür Dergisi*, Çiya Yay., Sonbahar 2012, Sayı 30.

Hasan Babacan- Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşında İaşe Meselesi ve Talat Paşa", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan Kitabı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

- Ian Lyster, *Osmanlıların Arasında- Birinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Günlükler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.
- İlber Ortaylı, "100. Yılında Birinci Cihan Harbi", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı* (Ed.Ümit Özdağ), Kripto Yay., Ankara, 2014.
- İzzeddin Çalışlar, *On Yıllık Savaş- Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, (Ed.Özlem Çekmece) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1993.
- J.M. Roberts, *Dünya Tarihi 18. Yüzyıl ve Sonrası... II. Cilt*, (Çev: İdem Erman-Tansu Akgün), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2013.
- Josef Rietveld, *1914-1918 in Bilderen-in pictures-en images-per immagini*, Viyana, 2013.
- Limon von Sanders, *Türkiye'de beş yıl*, (Çev: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010.
- Lokman Erdemir, "I. Dünya Harbi'nin İstanbul'da Sosyal Hayata Etkisi", *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti* (Editörler: Ali Arslan- Mustafa Selçuk), Kitabevi, İstanbul, 2015.
- Margaret MacMillan, *Barişa son veren Savaş*, (Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak), Alfa Yay., İstanbul, 2014.
- Mary Elisabeth Cox, "War, Blockades, and Hunger: Nutritional Deprivation of German Children 1914-1924", *University of Oxford Discussion Papers in Economic and Social History*, Number 110, February 2013.
- Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2015.
- Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1998.
- Michael S.Neilberg, *Savaş*, (Çev:Mehmet Tanju Akad), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011.
- Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.
- Nüzhet Sabit, *İaşe'de Kırkbeş Gün*(Mütareke Devri İaşe Umum Müdürlüğü Hatıraları),(Yayına Hazırlayan Cüneyd Okay),Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Refik Koraltan, *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali'ne Demokratlar DP'nin Kurucusu Anlatıyor* (Yayına Hazırlayan: Kamil Maman), Timaş Yay., İstanbul, 2013.

- Safiye Kıranlar, "Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)" İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Sami Korkmaz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir'de Sosyal Hayat", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Balıkesir, 2006, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E.T.01.02.2015.
- Savaşta İmparatorluklar 1911-1923*, Derleyen: Robert Gerwarth/Erez Manela (Çev: Gül Çağalı Güven) İletişim, İstanbul, 2016.
- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2012
- Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 III*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTK, Ankara, 1994.
- Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi Cilt /III, Kısım/IV*, Atatürk Kültür , Dil ve Tarihi Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.
- Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.